

DİN PSİKOLOJİSİNDE BAĞLANMA TEORİSİ

Lee A. KIRKPATRICK¹

Çev. Mustafa KOÇ²

Özet

Bu makalenin amacı, ilk olarak John Bowlby tarafından ortaya atılan ve daha sonra bir çok araştırmacı tarafından da doğrulanan bağlanma teorisini, teoriyle ilgili yapılacak olan kapsamlı araştırmalar için etkin bir bilimsel çerçeve hazırlayarak din psikolojisi perspektifinde açıklamaya çalışmaktır. Makale, özellikle yetişkinlikte bağlanma ilişkilerini vurgulamakla birlikte, bağlanmanın çağdaş modellerinin kısa bir özetiyle başlamaktadır. Din psikolojisi içerisindeki Tanrı tasavvurları, din değiştirme ve dua üzerine yapılan araştırmaları da kapsayan bazı konularla ilgili seçilen literatür, yeniden incelenmiş ve araştırmalardan elde edilen sonuçlar doğrultusunda bağlanma teorisine ilgili yararlı bir kavramsal çerçeve hazırlanarak sunulmuştur. Bu makale, bağlanma teorisine kapsamlı kişiler arası ilişkiler, stres ve başa çıkma ile yalnızlık gibi konularla ilgilenen başta sosyal psikologlar ve gelişim psikologları olmak üzere din hakkında çalışma

1. Bu çalışma, Lee A. Kirkpatrick'in "An Attachment Theory Approach to the Psychology of Religion" başlıklı makalesinin tercümesidir. { Kaynak: Kirkpatrick, Lee. A., "An Attachment Theory Approach to the Psychology of Religion", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1992, C. 2, S. 1, sh. 3-28 }. Not-1: Çeviren tarafından, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için makalenin ana ve ara başlıkları numaralandırılmış ve dipnot verilerek metinde geçen teknik kavramların kısa açıklamaları yapılmıştır. Not-2: Bu makale çevirisinde, teknik açıdan kavram kargaşalığına yol açmamak ve ilgili kavramların içeriklerine ilişkin birlikteliği sağlamak amacıyla, kullanılan psikolojik kavramların İngilizce orijinlerinin Türkçe karşılıkları/çevirileri için Türk Psikologlar Derneği'nin yayınladığı 'Psikoloji Terimleri Sözlüğü' referans alınmıştır. { Kaynak: Ayvaşık, H. Belgin ve ark., Psikoloji Terimleri Sözlüğü, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara-2000 }

2. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora / Ph.D. Öğrencisi e-posta: kocmustafa2@mynet.com

yapan araştırmacılara, bu yönde faydalı bir kaynak olabilir.

Giriş

Din Psikolojisi, son yıllarda yeniden güç kazanıp dikkatleri üzerine çekerek, popüler bir bilim dalı olma yolundadır. (Gorsuch, 1988). Ancak din psikolojisinin bu yolda ilerlemesini engelleyen iki önemli nokta vardır. Bunlardan birincisi, Gorsuch'un da belirttiği gibi din hakkında yapılan araştırmaların, psikoloji biliminin yaygın olan düşünce veya hareket biçimiyle henüz tam bir bütünlük sağlayamamış olmasıdır. Bu bağlamda psikoloji ders kitaplarında, din üzerine yapılan araştırmalara oldukça az yer verilmekte (Lehr & Spilka, 1989) ve bu araştırmalar ancak birkaç psikoloji dergisi içerisinde yer almaktadır. İkincisi ise, çok az ampirik/deneysel araştırmaların, güçlü teorilerle temellendirilmeye çalışılmasıdır. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, dinsel tecrübe, inanç ve davranış dinamiklerinin kuramsal olarak anlaşılmasına katkıda bulunmakta; ayrıca bunun yanı sıra iç ve dış güdümlü dinsel eğilimin tecrübi ilişkisini de anlamlandırmaya çalışmaktadır (Kirkpatrick & Hood, 1990). Öte yandan psikanalitik gelenek, hâlâ din psikolojisi içerisinde büyük bir kuramsal işlerlik alanı oluşturmaya devam etmektedir. Ancak bu tipik ekol, psikolojideki diğer modern araştırmalardan oldukça uzak bir profil çizmektedir.

Din üzerine yapılan araştırmalara yaklaşım biçimine ve psikolojinin diğer alanları için teori geliştirmeye yönelik geniş bir kuramsal çerçeve oluşturmanın, yukarıda zikredilen problemlerin her ikisine de çözüm olacağı kanısındayım. Bu makalede, gelişim psikolojisi, sosyal psikoloji ve kişilik psikolojisi ile klinik psikoloji açısından önemli etkileri olduğu kadar din psikolojisi için de ilginç bir bakış açısı sağlayan bağlanma teorisini³ açıklayacağım. Bunu yaparken de din psikolojisiyle

3. Bağlanma Teorisi / Attachment Theory: Genel anlamda, bireyleri duygusal olarak birbirine bağlayan çeşitli etkenleri açıklamaya yönelik geliştirilen bir teoridir. Özel anlamda ise bireyin, bebeklik döneminde bebek ile annesi veya bakıcısı arasında kurduğu ilk bağlanmanın, erişkinlik döneminde başkalarıyla olan ilişkilerdeki beklentilerinin temelini oluşturduğu teorisidir. Teoriye isim olan 'bağlanma' kavramı bireyin bir tutum, yargı ya da başka türlü bir konuma bağlanma, kendisini işin içinde görme ya da herhangi bir nedenle ondan vazgeçmeyi güç bulma derecesini ifade eder. Bu bağlamda bireyin bağlanma düzeyinin yüksekliği, onun toplumsal taleplere cevap verme ve bununla ilgili tutumlarının değışiklik düzeyini azaltır. Başka bir tanıma göre ise bağlanma, bebek ve yavruların özellikle annesi gibi kişilere karşı yakın olma ve onların yanında kendilerini daha güvende hissetme eğilimleri olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bebeklik dönemindeki bağlanma kavramı, bebeğin belirlenen özel bir kişiye olumlu tepki vermesi, zamanını o kişiyle geçirmek istemesi, herhangi korku verici bir nesne karşısında hemen o kişiyi araması, bağlanılan

ilgili yapılan araştırma sonuçlarını yeniden inceleyerek, hiç değilse psikolojik bir bakış açısıyla dinde bağlanma süreci ile dinsel inanç ve davranışın bazı formlarına ilişkin faydalı bir kuramsal model hazırlamaya çalışacağım.

a. Bağlanma Teorisi ve Teori İle İlgili Yapılan Araştırmalara Kısa Bir Bakış

Bağlanma teorisiyle ilgili ileri sürülen temel varsayımlar, esasında ilk kez John Bowlby (1969, 1973, 1980) tarafından, psikanalitik karakterli nesne ilişkileri teorisine⁴ bir alternatif olarak ortaya atılmıştır. Bu teoriye göre, bebeğin biyo-sos-

kişi yakınında olduğunda kendini iyi hissetmesi gibi duygu ve davranış örüntülerini ifade eder. Öte yandan bağlanma çift yönlü bir süreçtir; yani anne-baba da çocuğuna bağlanır. Bağlanmanın, çocuğun kendini güvende hissetmesinin yanında, bebek için çevre hakkında bilgi sağlayıcı işlevi de vardır. Bebeklikteki bağlanma birkaç aşamada ortaya çıkar. Yeni doğmuş bir bebek, ayırım yapmadan her kişiye aynı tepkide bulunurken, birkaç ay sonra, yabancılarla tanıdıklarını ayırt edip ona göre tepkide bulunmaya başlar: Tanıdıklarına daha fazla gülümser, ses çıkarır ve davranışta bulunur. Bu gelişim süreci içerisinde bebekte, altıncı ayda bağlanma olgusu ortaya çıkmaya başlar. Tanıdıklarını yabancıardan ayırma ve bağlanma, bir algısal seçicilik ve tercih sorunudur; dolayısıyla artık bebek, “kim olursa olsun” biçiminde bir bağlanma davranışı göstermez. Bağlanma, bir ya da birden çok kişiye olabileceği gibi, anne-baba yerine geçebilecek başka kişilere karşı da olabilir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda, bebeklerin çoğunun 25. ve 40. haftalarda bağıllık davranışı gösterdiği ve bu bağıllığın yaklaşık olarak 44. haftada en üst düzeye ulaştığı saptanmıştır. Bebeklerin önemli bir kısmında bağıllık, yabancıardan korkma duygusundan önce gelişir. Bu nedenle günlük yaşamda anneye bağıllık, yabancıardan korkma davranışı olarak görülmemelidir. Çocuğun bağıllık göstermesiyle çevreyi tanımak için kopma/detachment davranışı göstermesi, onda bir ikilem ortaya çıkarır. Bağlandığı kişi yanındayken çevreyi araştırmak için kopmaya başlar, yabancıların yanındayken kopma davranışı görülmez. Dolayısıyla yabancılar, bebek için bir korku nesnesi olmaktadır. Bebek 1 yaşının sonlarında, yürümenin ve konuşmanın başlamasıyla çevreyi araştırma ve merak güdüsü ağır basarak kopma davranışı gösterir. Bu bağlamda 3-4 yaşlarında yani çocuğun sosyalleşmeye başlamasıyla birlikte kopma süreci de başlar. Ergenlikten sonra ise kopma en üst düzeye çıkarak, artık “bireyleşme” süreci devreye girer. Bağlanma davranışını açıklamaya çalışan çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında öne çıkan biyolojik görüş, bağlanmayı doğal zorunluluklara bağlı olarak açıklar: Yeryüzünde doğumdan sonra anne-babalarına en uzun süre bağımlı olan canlı varlık/organizma insan yavrusudur. Diğer yandan zaten, ana-baba ve bebeğin birbirine bağlanmasının genetik bir yönü de söz konusudur. Bebek acıkınca ağlar, annenin memeleri süt salgılamaya hazır hale gelir. Teoriyle ilgili diğer bir açıklama modeli de öğrenmeye dayalıdır: Bu modele göre ise bağlanma sürecinde hem anne-baba, hem bebek karşılıklı olarak ödülleri alırlar ve davranışları da pekişir; bebeği anne-babası korur ve besler, bebek de anne-babasına gülümseyerek sevgi gösterir; bu karşılıklı ödül alış-verişi bağlanma davranışını ortaya çıkarır. Dolayısıyla bebeklikteki bağlanma süreci hem biyolojik anlamda içsel, hem de öğrenmeye dayalı dışsal faktörlerle açıklanmaktadır. (Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000, sh. 106; Güney, Salih, *Davranış Bilimleri ve Yönetim Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Ocak Yayınları, Ankara-1998, sh. 28; Erkuş, Adnan, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara-1994, sh. 21-22)

4. Nesne İlişkileri Teorisi / Object Relations Theory: Freud'un çocuk gelişiminde libidinal aşamalar

yal davranış sistemine ilişkin gelişimi, bebeği dış çevrenin zararlı etkilerinden ve diğer doğal tehlikelerden koruyan ilk bakıcısı tarafından düzenlenir. Bu teoride ele alınan bireyin motivasyon sistemi, beslenme ve yeniden yapılanmayla ilgili diğer sistemlerden farklı yapıdadır. Ayrıca modern biyoloji ve etnoloji bilimleriyle birlikte daha uyumlu bir model olarak bu sistemin, artık motivasyonla ilgili yaygın olarak kullanılmayan ruhsal enerji modelinin yerine geçmesi de tasarlanmıştır.

Bu teorinin anne-bebek ilişkisinin erken dönemlerde başlamasıyla ilgili temel etkin fonksiyonu şöyledir: Bebek, annesine veya bağlandığı diğer kişiye yani ilk bakıcısına çok fazla veya az duyarlılık göstererek, onun bu ve benzeri davranışlarını daha sonra da etkileyecek olan örneğin; ağlamak ve sarılmak gibi sosyal içerikli işaretlemler gösterir. Teorinin öngördüğü fonksiyonlar, beklendiği şekilde gerçekleştiğinde; bebekte, kendisi için koruma ve güvenlik sembolü olan anneye karşı güvenli bir bağlanma gelişir. Teoriye göre güvenli bir bağlanma ilişkisi, normal şartlarda tehlikeli durumlara karşı daha yakın ve rahat bir şekilde girişimde bulunularak çevrenin emniyetli bir biçimde tanınmasıyla ifade edilir. Bağlanma teorisiyle ilgili araştırma yapanlara göre anne, bebeği tehlikelerden uzaklaştırarak onun temel güvenliğini sağlamak için ona hizmet eder. Bebek ise, güvenlik duygusunun denetimi açısından bu süreci yaşar⁵ (Bretherton, 1987; Sroufe & Waters, 1977).

Gelişim psikolojisi içerisinde konuyla ilgili yapılan önemli araştırmalar, bebek- anne bağılılığındaki bireysel farklılıklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda yapılan araştırmalarda, güvenli bağlanmaya⁶ ilişkin iki tip sakıncalı bağlanma tarzının

görüştü yerine, bireylerin bebeklikten itibaren edindikleri tecrübe yansımalarının, diğer bir ifadeyle içsel 'nesnelere' in oluşumu sürecini temel alarak aşamalı bir şekilde benlik farklılaşmasını ifade eden psikanaliz muhtevalı bir teoridir. Psikanalitik yaklaşımın farklı bir alt dalı olarak ortaya çıkan bu teori, bireyin toplum içinde geliştiğini kabul ettiği için, diğer Freudyen açıklamalardan daha çok toplumsal bir bakış açısı sunması yönüyle dikkat çekicidir. Bu teoriye göre; psikanalitik ego psikolojisindeki ego gelişiminin ve sonraki bireyler arası ilişkilerin, bebeğin anneye ve çevresindeki diğer kişilere yönelik ilk duygusal bağları temelinde şekillendiği iddia edilir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh. 531; Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü / A Dictionary of Sociology*, (Çev. O. Akınhay & D. Kömürçü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-1999, sh. 530; Ayrıca teoriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Klein, Melanie, *Haset ve Şükran / Envy and Gratitude*, (Çev. O. Koçak & Y. Erten), Metis Yayınları, İstanbul-1999; Winnicott, D. W., *Oyun ve Gerçeklik*, Metis Yayınları, İstanbul-1999)

5. Yaşantı - Tecrübe / Experience: Bireyin, dolaysız algıları ve etkinlikleri ile kazandığı bilgi, tavır ve becerilerin toplamını ifade eder. Başka bir tanımla yaşantı/tecrübe, dış dünyanın bilgisini duyarlar yoluyla içselleştirme sürecidir. (Güney, *Davranış Bilimleri Sözlüğü*, sh. 265; ayrıca krş. Budak, *a.g.e.*, sh. 832)

6. Güvenli Bağlanma / Secure Attachment: Bebeğin, asıl bakıcısından kolayca ayrılabilirdiği ve döndüğünde aktif olarak ona yöneldiği bir bağlanma yapısını ifade eder. Bu tür bir bağlanmada çocuk,

olduğu saptanmıştır. Bunlardan birincisi, kaçınılmalı bağlanma tarzıdır.⁷ Bu tür bağlanma tarzında bebek, temel güvenlik ihtiyacına ilişkin farklı arayışlarda olduğu için anneyi güvenli bir sığınak olarak kabul etmez. İkincisi ise kaygılı-ikircikli bağlanma tarzıdır.⁸ Bu tip bağlanmada da bebek, sarılma, yakınlık ve hoşnutluk duyma gösterilerinin ardından kızgınlık, direnme veya inatçılık gibi birbirini takip eden olumsuz davranış eğilimlerinde bulunur. Kaygılı-ikircikli bağlanma tarzı davranış sergileyen bebeklerde, genellikle kaygılı durumlar daha fazla görülür ve annenin, bebeğe yönelik olumlu tavrına karşı bebek, çevresini tanıma girişimlerine ilişkin duygularını annesine açıkça ifade edemez (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Dolayısıyla bebeğin anneye karşı gösterdiği bağlanma davranışlarına ilişkin yapılan sınıflandırmalarda, çocuğun anneye yönelik geliştirdiği tutum ve davranışlar, bireysel farklılıklar içeren bir olgu olarak göz önünde bulundurulmalıdır (konuyla ilgili görüşler için bkz. Bretherton, 1987).

Bağlanma teorisi içerisindeki yapılan sınıflandırmalarla ilgili Main, Kaplan ve Cassidy (1985), 1 ile 6 yaş arasındaki çocuklar üzerinde çalışma yaparak, yabancı ortam tekniği⁹ ile ilgili bir araştırma örneği gösterdiler. Bunun yanı sıra konuyla ilgili diğer boylamsal araştırmalar da,¹⁰ 5 ve 6 yaşlarındaki çocukların sosyal davra-

 yeni ortamları araştırma konusunda annesi gibi bağlanma figürlerini bir üs olarak kullanır. Örneğin; annesinden ayrılarak yabancı ortamları keşfe çıkar, ama periyodik olarak annesinin yanına döner. Bebeğin geliştirdiği bu tarz bir bağlanma türü, sonraki yıllarda güven, terk edilmeye aldırmama, değerlilik ve sevilme duygularına sağlam bir temel oluşturması bakımından önemlidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 348-349; ayrıca krş. *a.g.e.*, "Güvensiz Bağlanma / Insecure Attachment" md. sh. 349)

7. Kaçınılmalı Bağlanma Tarzı / Avoidant Attachment Style: Bebeğin, anne-babasına veya bakıcısına yakın olma çabalarının boşa çıkması sonucunda bağlanma ihtiyaçlarını bastırmasıyla tanımlanan bir bağlanma tarzıdır. Bu durumdaki bebek, anne-babasından veya bakıcısından ayrıldığı zaman nadiren ağlar ve döndüğü zaman onunla temastan kaçınmaya çalışır. Bu tarz bir bağlanma biçimine sahip bireyler, yaşamlarının ilerleyen dönemlerinde özellikle yakın ilişkiler kurmakta zorluk çekebilirler. (Budak, *a.g.e.*, sh. 421)
8. Kaygılı-İkircikli Bağlanma Tarzı / Anxious-Ambivalent Style: Bireyin, sosyal ilişkiler konusunda sevecenliğine başkaları tarafından karşılık bulamayacağı kaygısıyla tanımlanan bir bağlanma tarzıdır. (Budak, *a.g.e.*, sh. 438)
9. Yabancı Ortam Tekniği / Strange Situation Technique: Ainsworth tarafından 1-2 yaş arası çocuklardaki bağlanmanın niteliğini incelemek amacıyla geliştirilen deneysel bir araştırma yöntemidir. Bu yöntemde küçük çocuklar, duygusal açıdan her birisi biraz daha fazla stres yaratan bir dizi yabancı ortama bırakılır ve duygusal tepkileri gözlenir. Örneğin; çocuk, ilk önce annesiyle baş başa oyun oynamaya bırakılır (en az gerilim), daha sonra onlar oynarken ortama bir yabancı girer (orta derecede gerilim), ve en sonunda anne odadan ayrılarak çocuğu yabancıyla baş başa bırakır (en fazla gerilim) gibi. (Budak, *a.g.e.*, sh. 817)
10. Boylamsal Araştırma / Longitudinal Study: Boylamasına yöntem de denir. Aynı insanlar hakkında uzun bir süreyi kapsayan verilerle yapılan bir araştırma tasarımıdır. Genellikle yaşa bağlı gelişimsel

nışlarının, erken dönemde gösterdikleri bağlanma ilişkilerinden etkilenebileceğini ortaya koydu (örneğin bkz. Arend, Gove & Sroufe, 1979; Lieberman, 1977; Waters, Wippman & Sroufe, 1979). Aynı zamanda bağlanmayla ilgili modeller üzerine yapılan çalışmalar, anneden çocuğa doğru kuşaklar arası karşılıklı bir ilişkinin olduğunu da ortaya çıkardı (Main vd., 1985; Ricks, 1985). Erken bağlanmayla ilgili uzun süreli deneyimlerden elde edilen sonuçlar, her ne kadar içsel yüklenme¹¹ modelleri ile yaşam durumuna/life situation ilişkin anlamlı duygusal deneyimler veya değişimler tarafından kabul edilebilir olsa da, bütün zamanı kapsayarak oldukça istikrarlı bir gelişmeyi ifade eden bağlanma ilişkileri şemasına/schemata of attachment relationships¹² dayandırıldı. Diğer araştırmacılarla birlikte Sroufe ve Fleeson da (1986) açıklanan bu ilişki modellerinin altını önemle çizdiler.

a.a. Bağlanma ve Yetişkin Birey İlişkileri

Her ne kadar Bowlby'in bağlanma teorisinin gelişimi, insanların ve diğer memelilerin yavrularının korunmasını ve bakılmasını amaçlayan bağlanma modeli üzerine inşa edilse de, Bowlby, yaptığı çalışmalarda bağlanma modelinin doğumdan ölüme kadar insan davranışı üzerinde önemli etkilerinin olduğunu ortaya koymuştur. Son yıllarda bağlanma ve yetişkin birey ilişkisiyle ilgili Wiess (1973) tarafından yalnızlık üzerine, daha sonraki çalışmalara rehberlik edebilecek bir araştırma yapıldı. Konuyla ilgili yaptığı bu çalışmada Wiess, yetişkinlerde bağlanma dinamikleri çerçevesinde yalnızlıkla ilgili yaşanan duygusal ve sosyal açıdan tecrit edilme¹³ arasındaki farkları ortaya koydu.

Shaver, Hazan ve Bradshaw (1988), yaptıkları araştırmalarda, bağlanma, çoğalma ve korunma gibi üç temel davranış modellerini bütünleştirerek, erken bağlanma ile yetişkin bireyin romantik aşkını¹⁴ ifade etmesi arasında dikkat çeken benzerliklerin

değişimleri belirlemek amacıyla yapılır. Ölçümler, yılda bir, beş yılda bir gibi belli aralıklarla yapılarak zamanın, bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri incelenir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 154)

11. İçsel Yüklenme / Internal Attribution: Bir davranışın nedenini, kişilik özellikleri, ruh hâli, tutumlar, yetiler veya çaba gibi, davranışı yapanın içindeki etkenlere bağlama girişimidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 382)
12. Krş. Şema Teorisi / Schema Theory: Bilgilerin uzun süreli, bellekte olaylar, insanlar veya nesnelere hakkındaki bilgileri örgütleyen ve yorumlayan bilişsel yapılar hâlinde, yani birer şema olarak saklandığını ileri süren bilişsel bir teoridir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 382)
13. Tecrit / Isolation: Bireyin fiziksel ve duygusal olarak toplumdaki ve sosyal faaliyetlerden kopması sonucu psikolojik olarak ortaya çıkan yabancılaşma ve yalnızlık durumudur. (Güney, *Davranış Bilimleri Sözlüğü*, sh. 265; ayrıca krş. Budak, *a.g.e.*, sh. 730)
14. Romantik Aşk / Romantic Love: Yetişkin bağlanma biçiminde genellikle gerçekçi olmayan tutkulu, idealleştirilmiş bir aşk ilişkisini ifade eder. Gündelik dilde ise, genellikle cinsel birliktelik içermeyen

ayrıntılı bir açıklamasını yaptılar. Hazan ve Shaver (1987), deneysel olarak yaptıkları çalışmada, yetişkin bireylerin romantik aşk ilişkilerinin Ainsworth'un bebek-anne bağlanmasına ilişkin güvenli, kaygılı-ikircikli ve kaçınılmalı tarz olarak ortaya attığı bu üç ana modele yakın bir benzerlik taşıdığını gösterdiler. Onlar, kuramsal olarak bu bireysel farklılıkları, bireylerin romantik aşk hakkındaki inançlarıyla ve anne-babalarıyla birlikte geçmişte çocukluk dönemi ilişkilerinin tanımlamalarını beklenen yönlerde ilişkilendirdiler. Elde edilen bu sonuçlar, konuyla ilgili yapılan son birkaç çalışmada da tekrarlanmış ve daha da genişletilmiştir (örnek çalışmalar için bkz. Collins & Read, 1990; Feeney & Noller, 1990; Hazan & Shaver 1990; Levy & Davis 1988).

Buraya kadar çizilen genel çerçeve içinde bağlanma olgusunun, sadece bir bağlanma tarzıyla ilgili olmadığı; aynı zamanda kapalı ilişki¹⁵ biçiminin ayırt edici bir modeliyle de ilişkili olduğu önemle vurgulanmalıydı. Bu anlamda bazı araştırmacılar, bağlanmayla benzerlikler içeren kapalı ilişki biçimlerinin, diğer bağlanma tarzlarıyla olan farkını göstermek için önemli çalışmalar yaptılar. Örneğin, Ainsworth (1985), şefkat bağları¹⁶ ile belli bir amaca yönelik olarak yapılan rol ilişkileri arasında ayırım yaparak bağlanma ilişkilerinin, ayırıcı özellikleri gibi bir takım fonksiyonlara sahip olan 'güvenli alan/secure-base' kavramı üzerinde durmuştur. Bu bağlamda çoğu araştırmacı, tehlikeli bir yerde ve ayrılık durumunda, çevreyi tanımaya yönelik güvenli bir alan oluşturma durumunu, rahatın ve güvenliğin bireye kazandırdığı duyguları da kapsayan güvenli bir bağlanma ilişkisinin tanımlayıcı özelliklerinden biri olarak kabul etmiştir. Söz konusu bu duruma ilişkin bireyin, güvenli alanın oluşmasını sağlayan bağlanma figüründen¹⁷ ayrılmasının onda, üzüntü ve/veya memnuniyetsizliğe neden olduğu görülmüştür.

ilişkiler için kullanılır. (Budak, *a.g.e.*, sh. 642)

15. Kapalı İlişki / Closed Relationship: Aile veya vatandaşlık gibi, katılıma kapalı veya kısıtlı olan toplumsal bir ilişki biçimidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 425)
16. Şefkat Bağları / Affection Bonds-Affection Attachments: Çoğu kez annenin olduğu, fakat onunla sınırlı olmadığı temel bir sevgi nesnesine olduğu kadar, evcil hayvanlar da dahil olmak üzere ailenin diğer üyelerine karşı hissedilen sevecenlik durumudur. Yaşamın ilk yılının sonlarından itibaren öpme, okşama, sevgi sözcükleri gibi sevecenlik dışavurumları ortaya çıkmaya başlar. Bu bağlar tutunma, sarılma, okşama gibi davranışlarla kendini dışa vurur. Dolayısıyla ayrılık durumunda yaşanan kaybetme duygusu, hüznün ve kaygı, sevecenlik gibi duygusal durumlar bağların bulunduğu kanıtlayan duygu durumlarıdır. (Budak, *a.g.e.*,sh. 713-714)
17. Bağlanma Figürü / Attachment Figure: Bebeğin, kendi davranışsal sisteminin bir parçası olarak algılandığı ve ağlayarak veya uzanarak yakınlığını korumaya çalıştığı, kendini yanında güvende hissettiği temel bakıcıdır. Bu bağlanma figürü, anne-babasından birisi olabileceği gibi ağırlıklı olarak bebeğe kim bakıyorsa o kişi de olabilir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 106)

Bu makalede, buraya kadar bağlanma teorisiyle ilgili ister istemez yüzeysel ve teoriye genel bir bakış mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Teoriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için örneğin; Ainsworth ve ark. (1978), Bretherton (1985) veya Lamb, Thompson, Gardner ve Charnov (1985) gibi çalışmalara bakılabilir. Ayrıca bunlara ilâve olarak, psikanalitik ve buna bağlı teoriler gibi birbiriyle bağlantılı olan diğer teoriler ile bağlanma teorisi arasında karşılaştırma yapmak için Ainsworth (1969, 1972), Bretherton (1987), Maccoby ve Masters (1970) ile Sroufe (1986) tarafından yapılan araştırmalar da incelenebilir.

Dinin Bağlanma Süreci Olarak Kavramlaştırılması

Dinsel açıdan bağlanma figürü, inananlarına severek hizmet edip hazır bulunarak onlar için güvenli bir alan oluşturur. İşte bu bağlamda makalenin hareket noktası ise, bu alana sığınmayı sağlayarak, büyük sıkıntı veren sebepleri ortadan kaldıran Hıristiyanlık ve diğer bazı tek tanrılı dinlerin temel dinamiği olan bağlanma figürünü incelemektir. Bu bağlanma figürü Tanrı, İsa Mesih ve Bakire Meryem ile çeşitli azizler, koruyucu melekler veya diğer tabiatüstü oluşumlar ile dikkat çeken buna benzer objelerden herhangi biri olabilir. Dindar birey, kendini her zaman korkunç tehlikelerden koruyan, ona huzur veren Tanrı'ya (veya diğer figürlere) inanmaya devam eder. O, Tanrı'nın huzurunda boyun eğerek günlük yaşamın problemleri ve zorluklarına ilişkin sırlarını ona açar. (Bu makalemin bundan sonraki kısmında her ne kadar diğer ilahlar/deities, birçok konuda bu fonksiyonu yerine getirseler de ve bağlanma teorisiyle ilgili araştırma yapanlar tarafından "anne" teriminin kullanımı -bu ilk bağlanma figürü olan biyolojik anne olabilir veya olmayabilir- bu kullanıma paralel olsa da Tanrı gibi doğaüstü bağlanma figürlerine işaret ettim.)

Modern bir teolog, hiç olmazsa bireylerin inançları doğrultusunda Tanrı'nın bir bağlanma modeli olabileceğini kabul eder. Kaufman (1981), güvenli bağlanmanın psikolojik önemini vurgulamış ve ne yazık ki, bireylerin oldukça sınırlı ve yanıltıcı bağlanma figürlerine bile inanabildiklerine işaret etmiştir. Aşağıda konuyla ilgili bir karşılaştırma metni verilmiştir:

Tanrı olarak görülen şey, tamamen bağlanma figürüne uygun olarak görülen şeydir. Biz, bu bağlanma figürünün anne veya baba imgesi olup olmadığını tartışmaya ihtiyaç hissetmiyoruz. Buradaki asıl mesele Tanrı'nın, ihtiyaç hissedildiği zaman çocuklarının daima yanında olup onların emniyetlerini sağlayan koruyucu ve şefkatli bir anne gibi düşünülmesidir (Kaufman, 1981, sh.67).

Kaufman aynı zamanda, tarihsel süreç içerisindeki etkisi itibariyle köklerinin Hıristiyanlığın erken dönemlerinde ortaya çıkan ve bugünkü ataerkil Yahudi toplumu içinde devam eden baba imajının üstünlüğü örneğinde olduğu gibi, verilen kültür içinde Tanrı'ya benzeyen özel imgelerin olduğunu da açıklamıştır.

Bowlby tarafından tanımlanan bağlanma davranışının¹⁸ ve bağlanma figürünün tüm formlarına işaret eden Reed (1978), aynı zamanda Hıristiyan inancı ile bağlanma ilişkisi arasında kurulan analoginin¹⁹ doğruluğunu kabul etmiştir. Bowlby'nin tanımladığı bu formlar, mezmurlar kitabı²⁰ örneğinde olduğu gibi bizim ihtiyacımızı temin eden Tanrı ve Museviler (veya ibadet edenler) arasındaki ilişkinin imgeleri içinde bulunan kapalı nitelikteki tamamlayıcı unsurlardır (sh.14). Reed'e göre, çevreyi tanıma girişimlerinde güvenli alanı kullanarak rahatlık arama çabaları, dinin sosyolojik sarkaç teorisinin/oscillation theory daha geniş bir yönünü ifade etmektedir.

Sonuç itibariyle elbette ki din fenomeninin korkudan kurtulma, güvenlik ihtiyacı ve kendini daha rahat hissetmek için ortaya atıldığı düşüncesi hiç de yeni bir düşünce değildir. Bu bağlamda Freud (1927/1961), dinin, bireyin saldırganlık yönünün bastırılmamasından ve dünyayı kontrol edememesinden kaynaklanan çaresizliğine karşı üretilen bir tepki olduğu görüşünün önde gelen savunucularındandır. Freud'a göre birey, çocukluğunda oluşturduğu, her şeye gücü yeten baba figürünün korunmasını ve devam etmesini arzulamış ve bunun için de zihninde Tanrı imgesini yaratmıştır. Bunun yanı sıra Schleiermacher (1893)'in, dinsel tecrübeye ilişkin "kayıtsız şartsız bağlılığın duyguları" şeklindeki tanımlaması, onun konuyla ilgili olarak iyi bilinen bir değerlendirmesidir. Öte yandan Wobbermin (1933), Schleiermacher'in bağlılık duygusu olarak yaptığı temel dinsel tecrübe tanımına "güvenlik ve özlem duygusu" ifadesini de ekleyerek kapsamını daha da genişletmiştir (sh.157). Ayrıca bu konuda yazdıkları eserdeki ilgili bölümün bir kıs-

18. Bağlanma Davranışı / Attachment Behaviour: Bebeğin, anne-babasıyla veya bakıcılarıyla etkileşimde kullandığı ve yaşamının ilk dokuz ayı içinde geliştirdiği bir yaklaşım ve etkileşim sisteminin önemli bir parçasıdır. Genel olarak ağlama, sarılma, gülümseme ve uzanma şeklinde ortaya çıkan bu bağlanma davranışlarına, yakınlığı koruyucu davranışlar da denilmektedir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 106)

19. Analoji / Analogy: Bilinen bir şeyin özelliklerinden yola çıkarak, bilinmeyen bir şeyi kıyaslama yoluyla açıklama çabasıdır. Bilişsel psikolojide analoji, problem çözmede önemli bir yöntem olarak değerlendirilir. Bu yöntemde birey, yeni karşılaştığı bir problemin çözümü için, daha önce çözülmüş olan bir başka probleme ilişkin bilgisini kullanır. (Budak, *a.g.e.*, sh. 66)

20. Mezmurlar Kitabı / Psalms: Hıristiyanlık dininin kutsal kitabı olan Kitab-ı Mukaddes'in içindeki bir bölüm.

mını “savunmacı-koruyucu geleneğe/defensive-protective tradition” ayıran Spilka, Hood ve Gorsuch (1985), dinde korku eğilimli sistem/fear-oriented system ile ilgili görüşleri yeniden ele alıp değerlendirdiler.

Dine ilişkin ortaya atılan bu yetersiz açıklama modellerinin yanı sıra sık sık dile getirilen bir diğer problem de çocuksu, olgunlaşmamış ve sağlıklı olarak tasvir edilen dinin sona erdiği iddialarıdır. Bu bağlamda gerileme,²¹ takıntı²² ve bağımlılık²³ gibi Freudyen kavramlar, hemen hemen tüm dinsel inanç ve aktivitelerin bireyin gelişimine kesinlikle olumsuz bir etki yaptığını vurgular. Bağlanma teorisi, doğal olarak daha az değişen bir terminoloji ve yapılarla/içerikle, birbirine zıt anlamlar ihtiva eden bu kavramların yerine başka kavramlar kullanır. Bu anlamda psikanalitik düşünce geleneğinin tersine Bowlby, herhangi bir yaştaki bireyin, normal ve sağlıklı yaşamını tehdit eden durumlarda bir bağlanma figüründen, korunma ve güvenlik talep etmesi durumunun önemini tekrar tekrar vurgulamıştır. Dolayısıyla bağlanma sisteminin etkin/fonksiyonel bir duruma gelmesi demek, bu sistemin gerileyici bir tarzda nevrotik²⁴ korkular şeklinde ortaya çıkması değil, aksine olması gereken bir şekilde bireyin korunma ve güvenlik ihtiyacına cevap vermesi demektir. Konuyla ilgili bilgi verirken benim buradaki hedefim kesinlikle dini savunma değildir. Bilakis aktarılan bu bilgilerle, din hakkında tarihsel olarak yapısal karakterli psikolojik teoriler kurma eğilimini güçleştirici temelsiz bazı dindarlık karşıtı eğilimlerin ve kalıp yargıların²⁵ yapılarını/içeriğini aydınlığa kavuşturmaktır (Hood, 1983).

21. Gerileme / Regression: Klâsik psikanalizde bu terim, cinsel itkiler için ulaşılan gelişim evresinde doyumun engellenmesi hâlinde bireyin doyum için önceki bir psiko-seksüel gelişim evresine gerilemesi anlamında kullanılır. (Budak, *a.g.e.*, sh. 328)
22. Takıntı / Fixation: Klâsik psikanalizde psiko-seksüel gelişimin bir evresiyle ilişkili krizin çözülmemesi sonucunda, o evreye, kişiye veya nesneye bilinçsizce takılıp kalma durumunu ifade eder. (Budak, *a.g.e.*, sh. 721)
23. Bağımlılık / Dependency: Herhangi bir bireyin veya toplumsal grubun, siyasal, ekonomik, kültürel vb. açıdan başka bir birey veya toplumsal grupların etkisi ve yönetimi altına girmesi durumudur. (Güney, *Davranış Bilimleri Sözlüğü*, sh. 27)
24. Nevrotik / Neurotic: Nevrozla, bu hastalığı olan kişiyle veya bu özellikleri sergileyen davranışlarla vb. ilgili olma durumudur. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh. 533)
25. Kalıp Yargılar / Stereotypes: Bir grubun bütün üyelerine yönelik sabit, aşırı basitleştirilmiş ve genelleştirilmiş önyargılı düşüncelerdir. Bu bağlamda bir grubun tüm üyelerinin paylaştığı düşünülen olumlu veya olumsuz özellikleri taşıyan bilişsel bir şema için kullanılan sosyal psikolojik içeriğe sahip bir terimdir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 703)

b.a. Güvenli Sığınak

Bowlby, (1973) etolojik²⁶ karakterli çalışmalarında; bağlanma davranışıyla ilgili olarak insandan daha aşağı olan ilkel canlı türlerinin/primat yavruları hakkında bazı önermeler ileri sürmüştür. Onun, bu yavruların a) korku veren herhangi bir olay b) annenin başka bir yere gitmesi ve c) anneden gerçekten ayrılma gibi üç sınıf çevresel uyarıcılara/stimuli karşı refleks gösterirler, şeklindeki önermelerinin yeniden ele alınması sonraki araştırmalara rehberlik etmiştir. Bu önermelerde ortaya atılan etkin bağlanma sistemine ilişkin benzer şartlar insana ait bebekler için de geçerlidir (Ainsworth vd., 1978). Bireyler, şayet dinsel inanç ve davranışları, bağlanma sistemlerinin genişlemesi veya inançlarını açıkça sergilemek üzere yaptıkları bir olgu olarak algıladılarsa, dine ve özellikle de Tanrı'ya yardım için başvurabilirler.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen bulguların, bu türden sonuçları desteklediği görülmektedir. Bu bağlamda, "İnançsızlar koruma altında değildir." şeklindeki yaygın bir ifade, bireylerin genellikle stresli ve tehdit altındaki durumlarda Tanrı'ya yardım talebinde buldukları fikrini açıkça desteklemektedir. Allport (1950), bu konu ile ilgili, savaşa katılanların gözlemlerinden edindiği bilgiye göre, "İnançsızlar koruma altındadır, fakat onların büyük bir kısmı bağımlılık duygusu içinde değildir." (sh.56) şeklinde ilginç olduğu kadar yaygın olan bu kullanımın tersine bir tespit yapmıştır. O, "bireyin fiziksel veya bilişsel ihtiyaçtan kaynaklanan sıkıntılı durumlarında, şefkat²⁷ ve güvenlik içerisinde olmayı şiddetle arzuladığını, hatta kendi kendine yeterli olmak için bazen buna mecbur kaldığını" (sh.57) ifade ederek konunun iç yüzünü aydınlatmıştır.

Konuyla ilgili çalışma yapanların eserlerini yeniden inceleyen Argyle ve Beit-Hallahmi (1975), din oyunlarının/religion plays özellikle bireylerin kriz zamanlarında, krizi aşmada önemli bir psikolojik etkiye sahip olduğu sonucuna vardılar. Bununla birlikte onlar daha ayrıntıya inerek, stresli durumlarla karşı karşıya kalan bireylerin bu durumdan kurtulmak için kiliseye gitmekten ziyade özellikle dua etmeye başvurduklarını tespit etmişlerdir. Konuya bağlanma açısından bakıldığında bu önemli bir tespittir. Çünkü bu durum, bireylerin huzur ve güvenlikte olmaları

26. Etolojik / Ethological: Evrim teorisinin, içgüdüsel ve adapte edici yapılarını incelemek amacıyla hayvanların ilk dönemine, insanların da çocukluk davranışlarına uygulanmasıyla ilgili durum. (Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, sh. 219-220)

27. Şefkat / Affection: Bağlanma teorisi çerçevesinde genellikle el ele tutuşma, yan yana oturma, kucaklama ve okşama şeklinde kendini gösteren fiziksel olarak yakın olma arzusudur. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh.713)

için diğer ilişkilerden daha çok belli ölçülerde bağlanma figürlerine yardım talebiyle baş vurduklarını ifade eder. Spilka, Hood ve Gorsuch da (1985) “duanın, bireylerin problemlerini çözmede daha fazla anlamlı bir rolünün olduğu” yönünde benzer bir tespit yapmışlardır (sh. 304).

Konuyla ilgili yapılan birçok araştırma sonuçları, korkulu ve sıkıntılı zamanlarda emniyetli bir sığınak sağlaması açısından dua etmenin ve Tanrı’ya inanmanın önemini ortaya koymuştur. Savaşa katılan askerlerin sık sık dua ettiklerini ve bu ettikleri dua sebebiyle kendilerini iyi hissettikleri için duanın onların üzerinde psikolojik faydası olduğunu belirten Stouffer ve arkadaşları tarafından “İnançsızlar koruma altında değildir.” sözü tam anlamıyla desteklenmiştir. Öte yandan dinsel yüklemeler²⁸ üzerine yaptıkları çalışmalarda Pargament ve Hahn (1986), stresi gidermeye yönelik bir rehber olan Tanrı’ya yardım için başvurmanın, adaletsiz dünya karşısında alternatif bir çözüm olarak daha fazla psikolojik destek kaynağı olduğu sonucuna vardılar (sh. 204). Ross (1950), 1700’den fazla dindar genç üzerinde yaptığı çalışmada, onlara “niçin dua ettiklerini” sormuş ve cevap olarak, “Tanrı’nın onları dinleyerek isteklerine cevap vermesi ile stresli ve bunalımlı zamanlarında onlara yardım etmesi’ gibi iki temel neden tespit etmiştir.

O'brien (1982), böbrek yetmezliği hastalığına yakalanmış ve uzun zamandır hemodiyalize bağlı olarak tedavi gören hastalar üzerinde yaptığı detaylı bir çalışma sonucunda; dinsel inancın, önceden tahmin edilen başarılı bir başa çıkma yöntemi ve yabancılaşma duygularıyla mücadele etmede önemli bir değişken olduğunu kanıtlamıştır. O, bu çalışmasında böbrek hastalarıyla yaptığı mülâkatlardan alıntılar yaparak, bu hastalar tarafından Tanrı’nın, çoğu zaman onların huzurunu sağlayan, hastalıklarının iyileşmesine yardımcı olan ve bu zor zamanlarındaki problemlerini çözmek için kişisel bir güç kaynağı olan biri gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Buna örnek olarak, son zamanlarda kalp hastalıklarıyla ilgili bazı rahatsızlıkları olan bir hastanın: “-Ben her zaman hastalığımın iyileşeceğine inanıyordum. Çünkü Tanrı’dan hastalığımı iyileştirmesi konusunda yardım istedim ve ben onun şefkatli kollarıyla beni sardığını hissedebiliyordum”, dediğini nakletmiştir (O’Brien, 1982, sh. 76). Öte yandan Duke (1977), Gibbs ve Achterberg-Lawlis (1978) konuyla ilgili yaptıkları diğer bir çalışmada ise, kanser hastalığının son aşamasında olan hastaların ölüm korkuları ile dinsel bağlılık ve inançları arasında ters bir korelasyonun olduğunu

28. Dinsel Yükleme / Religious Attribution: Bireyin, kendi davranışları da dahil olmak üzere, olayların nedenselliği konusundaki zihinsel çıkarımlarını veya olayların nedenlerine ilişkin bireysel açıklamalarını, dinsel inançlar üzerine oturtma/gönderme girişimidir.

tespit etmişlerdir. Galanter (1979) tarafından Birleşik Kilise üyeleri üzerinde yapılan bir başka çalışmada da, din değiştirenlerin bir kiliseye üye olduktan sonra, duygusal ve nevrotik durumlara bağlı olarak ortaya çıkan stresli durumlarının önemli ölçüde azaldığı saptanmıştır.

Etkin bağlanma davranışının olduğu bir bağlanma modelinde, bağlanma figürünün ölmesiyle bireyin bu ölümden duyduğu üzüntü sonucunda yas tutma dönemleri boyunca dinsel inanç ve davranışta bir artış olması gerektiği düşünülebilir. Ancak Loveland (1968), konuyla ilgili yaptığı çalışmada, yakını ölmüş inançlı bireylerin, onların ölmesinden ziyade ölümünden duyulan üzüntüyle başa çıkmak için dua ettikleri, fakat bu uygulamaların onların ruh sağlıkları üzerinde tam anlamıyla olumlu bir etki yapmadığını tespit etmiştir. Öte yandan Loveland, Haun (1977) ve Parkes (1972) ile birlikte yaptıkları başka bir çalışmada ise, dinsel inanç ve bağlılıkla bireyin eşini kaybetmesine kendini alıştırmayı ve bu ölümden doğan üzüntüyle başa çıkabilmesi arasında pozitif bir korelasyonun olduğunu gösterdiler. Bu bağlamda eşini veya diğer bağlanma figürlerini kaybeden birey için Tanrı, bu bağlanma figürlerinin yerine geçerek bireyin psikolojisinin bozulmasına engel olabilir. Bu ayrılık ve kayıp sürecinde özellikle tek tanrılı dinlerdeki yaygın inanca göre Tanrı'dan ayrılma daha korkunç bir tehlike kaynağı şeklinde tasavvur edilebileceği için dikkat çekici bir değerdir. Zira birçok Hıristiyan inanç sistemlerinde Tanrı, cehennemün özüdür.

Böylece bireylerin yardım amacıyla dine ve özellikle de Tanrı'ya başvurmaları, sadece bilinen etkin bağlanma sisteminde aynı olaylara şu veya bu biçimde cevap verme şeklinde değerlendirilmekle kalmaz; aynı zamanda, huzur ve güvenliğin bağlanma ilişkileriyle bütünleşmesini de sağlar.

b.b. Din Değiştirme

Anî din değiştirmelerle ilgili yapılan çalışmalarda, yeni mühtedilerin,²⁹ kederli ve zihin karışıklığı durumları yaşadıkları zamanlarda dinden yardım istemeye daha fazla yöneldikleri görülmüştür. Konuyla ilgili olarak yapılan ilk ve daha sonraki çalışmalar, anî din değiştirmelerin çoğunlukla genel bir üzüntü, depresyon ve kaygılı durumlarda meydana geldiğini ortaya koymuştur (Clark, 1929; Starbuck, 1899). Strickland'a göre (1924), dine dönüş sonrası yaşanan krizler ve bireyin kendine dönüş süreci, bireyde meydana gelen sinirsel gerilimlerden, korku, kaygı, üzüntü

29. Mühtediler / Converts: Din değiştiren bireyler.

veya diğer duygusal durumlardan kurtulmayı sağlar (sh.119). Öte yandan bireyin problemlerinin çözümüne yardımcı olması için Tanrı'ya ve onun yardımına inanarak ona teslim olmasını ifade eden Strickland'ın yaptığı bu değerlendirme, konuyla ilgili bir dönüm noktası olmuştur. Galanter (1979), Birleşik Kilise üyeleri üzerinde konuyla ilgili yaptığı çalışmada, çok sayıda mühtedinin din değiştirme sürecinde şiddetli duygusal yıkıntılar yaşadıklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda genellikle anî din değiştirmeler, çoğu kez bilimsel, dinsel ve kurum dışı toplulukların da ifade ettikleri gibi korku verici durumların ve/veya psikolojik üzüntülerin gelişimini hızlandırır.

Din değiştirmeyle ilgili yapılan araştırmalar içerisinde üzerinde oldukça fazla çalışılmış konulardan biri de ergenlik dönemidir. Bu dönem, gelişim dönemleri içerisinde din değiştirmenin en fazla olduğu dönemdir. Hall (1904), James (1902) ve Starbuck (1899) gibi konuyla ilgili daha önce araştırma yapanlar, ergenlik dönemde din değiştirme fenomeninden söz etmişlerdir. Johnson (1959), konuyla ilgili beş önemli çalışma yapmış ve ergenlik döneminde din değiştirme yaşının ortalama 15,2 yaş olduğunu saptamıştır. Öte yandan tarikat veya mezhep üyelerinin, kendi dinlerine katılmalarını ikna ederek onların hizmetinden yararlanmaya çalışmaları için ilk olarak ergenleri ve genç yetişkinleri hedef aldıkları iyi bilinen bir gerçektir. Çünkü ergenlik dönemi, amaç, anlam ve kimlik duygusu (Starbuck, 1899) ile kendini gerçekleştirme³⁰ (Spilka, Hood & Gorsuch, 1985) ihtiyacının yoğun olarak hissedildiği bir dönemdir. Dolayısıyla söz konusu ihtiyaçların, cinsel içgüdüler³¹ ile arasında bir ilişkinin olduğu varsayımı da (Coe, 1946; Thouless, 1923) göz önünde bulundurulacak olursa, ergenin din değiştirebilmesi için yukarıda genişçe sıralanan bu ihtiyaçların iyice artması gerekir.

Tüm bu olgular, ergenlik döneminin sıklıkla "fırtına ve stres" dönemi diye tanımlanmasını destekler nitelikteki faktörlerdir. Bu dönemdeki ergenin stresle sonuçlanan belirsizlik ve korkularla dolu yaşantısı, yeni bir sığınak arama anlamında, her şeye gücü yeten bir bağlanma figürüne yönelmek için iyi bir sebep olabilir.

-
30. Kendini Gerçekleştirme / Self-Realization: Yetenekler, hedefler, yetiler de dahil olmak üzere bireyin, kişiliğinin ve benliğinin bütün yanlarının dengeli ve uyumlu olarak gelişimini ifade eder. Adı geçen kavramın diğer bir tanımı ise, yapısal ve bireysel potansiyellerin gerçekleştirilmesidir. Kendini gerçekleştirme kavramı, psikodrama, danışan merkezli psikoterapi, Goldstein'in organizmik teorisi, Maslow'un hümanist psikolojisi ve Horney'in holistik yaklaşımı da dahil olmak üzere, birçok psikoterapik tedavi yaklaşımında merkezi bir önem taşır. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh. 580)
31. Cinsel İçgüdüler / Sexual Instincts: Daha popüler ve bir anlamda nötr tanımıyla örneğin, kur yapma gibi nihai amacı cinsel ilişki olan davranışları güdüleyen iç güdülerdir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 169)

Bunun yanı sıra ergenlik dönemi, ilk bağlanma figürleriyle diğer bağlanma figürleri arasında önemli bir geçiş dönemidir. Bu bağlamda Weiss'e göre (1982), ergen, kendi iç dünyasında bir bağlanma figürünün eksik olduğunu gösteren yalnızlık gibi bazı önemli psikolojik durumlarından dolayı, bu dönemin bağlanma figürlerinden biri olan aileden vazgeçer (sh.178). Böyle zamanlarda çoğu ergen, bir bağlanma figürü olarak Tanrı'ya veya onun yerini tutabilecek karizmatik bir dinî lidere bağlanıp ondan yardım talebinde bulunabilir.

b.c. Güvenli Bir Alan

Birey için sınırlanacak bir yer fonksiyonu görmesi bakımından dinsel kavramlaştırma için faydalı bir model sunan bağlanma teorisi, psikolojik problemlerle başa çıkma da güvenli bir alan olarak dinin fonksiyonuna vurgu yapar. James (1902), "manevî hayat içinde önemli bir rol oynadığı kabul edilen ve daha yüksekte yer alan dost canlısı bir gücün/kutsal bir varlığın, bireyin psikolojisi üzerinde varlığını hissettirecek şekilde olumlu bir etki yaptığını" gözlemlemiştir. Ayrıca o, "Hıristiyan bilincinde söz konusu bu gücün, daha özel ve kesin sınırları olan mahrem bir dostluk anlamına geldiğini" de vurgulamıştır (sh.274-275). James, bu konularla ilgili Voysey'den alıntı yaparak aşağıda verdiği bilgileri örneklerle de açıklamıştır (1882; aktaran James, 1902):

O kutsal güç/Tanrı, bireylerin kendi iç dünyalarında ve sosyal çevrelerinde, gece-gündüz kusursuz bir dinginliğin ve mükemmel bir sakinliğin kaynağıdır. Bu bağlamda Tanrı, her an onların yanında olan güvenilir bir varlık olarak inanmaya hazır yeteneklerin pek çoğunu ifade eder. Dolayısıyla kutsal varlık, bireylerin başına gelebilecek tüm korkuları uzaklaştırma gücüne sahiptir. Tanrı'nın bu yakınlığı, bireylerdeki psikolojik karışıklığa ve kaygılara karşı sürekli bir güvenlik sağlar (sh.275).

Öte yandan Johnson (1945) da genel olarak duygusal güvenlik hissi sağlayan inancın psikolojik fonksiyonu hakkında yukarıdaki anlatılanlara benzer şeyler söylemiştir:

İnançlar, duygusal açıdan bireye emniyet ve güvenlik hissi verir. Bu inanç hissi, korku, kaygı ve şüphenin zıddı bir durumu ifade eder. Bu bağlamda duygusal açıdan güvenden yoksun olma, bireye rahatlık sağlamaz, tam tersine onda gerilim, huzursuzluk ve dengesizlik meydana getirir. Güven, tehlike ve karışıklık karşısında bireyin davranışlarına düzenli bir kararlılık ve sakin denge sağlayan önemli bir duygusallık durumudur (sh.191).

Bu aktarılan/alıntılanan bilgiler, din psikologlarından araştırma ilgisi gören dinsel yaşamın, “Tanrı’nın güvenilir olan varlığı”nın sonucu olarak, dinginlik ve emniyet sağlaması gibi önemli bir yönünü vurgulamaktadır. Bu noktada bağlanma teorisi ise, yapılan bu tespitin tümüyle güvenli bir alan içinde oluştuğunun altını çizmektedir. Bowlby ve diğerlerine göre, birey için güvenli bir alanın olması, onun korkularını ve kaygılarını yatıştırır:

Birey, emniyetli olmayan yoğun veya kronik korkulara eğilimli olması bir yana, her ne sebeple olursa olsun bağlanma figürüne ihtiyaç duyduğunda onu kullanabildiği zaman huzurlu olur (Bowlby, 1973, sh.202).

Din ve ruh sağlığı³² üzerine yazılan bilimsel eserlerdeki farklı ve birbiriyle çelişen araştırma sonuçları, bu yukarıda ifade edilen bilgilerle karşılaştırıldığında maalesef tutarlı bir profil çizmekten uzaktır. Bu bağlamda iki temel problem, konunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu problemlerden ilki, bağlanma ile dinsel boyutlar arasındaki ilişkinin değerini bugüne kadar, hazırlanan birkaç dinsel inanç ölçeğine göre tespit edilmek zorunda kalınmasıdır. İkincisi ise, bireylerin psikolojik problemleriyle başa çıkmaya ilişkin güvenli bir alan için dinin, birçok boyutundan sadece birine yönelmiş olmalarıdır. Bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından konuyla ilgili birkaç noktanın altını önemle çizen bulgular elde edilmiştir. Örneğin; iç güdümlü dindarlık³³ eğiliminin yani gerçek dinsel bağlılığın, bireyin kişisel özellikleriyle ilgili kaygı (Baker & Gorsuch, 1982; Entner, 1977; McClain, 1978), ölüm korkusu (Kahoe & Dunn, 1975) ve içsel kontrol odağıyla³⁴ tersine bir ilişkisinin olduğu saptanmıştır. Bu araştırmacıların, din ve ruh sağlığıyla ilgili yaptıkları araştırmaların yanı sıra Batson ve Ventis (1982) de, iç güdümlü dindarlık eğilimi ile “üzüntü ve suçluluktan kurtulma” ve “kişisel yeterlik ve kontrol” gibi ruh sağlığıyla ilgili bu iki kavram

32. Ruh Sağlığı / Mental Health: Bireyin kaygıdan, rahatsız edici ve işlev kaybına yol açıcı semptomlardan uzak, içinde yaşadığı topluma, kendisine yüklenen rollere uyum sağlamış olmasıyla ve gündelik yaşamın beklentileriyle ve stresiyle normal sınırlar çerçevesinde başa çıkabilmesi olarak tanımlanan ruhsal bir durumdur. Bu bağlamda ruhsal rahatsızlıkla ilgili olarak söylenenler, ruh sağlığı için de bir ölçüde geçerlidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 646)
33. İç Güdümlü Dindarlık / Intrinsic Religious: Din psikolojisi araştırmalarında dikotomik bir dindarlık tipolojisinden birini ifade eden bu dindarlık modeli kısaca, dinsel istek ve arzuların güçlü bir biçimde motivasyon oluşturarak bireyin kendi istek ve arzularının ikinci derecede öneme sahip olduğu; sonuçları itibarıyla dinden faydalanma şeklinde değil de daha çok dini yaşama şeklinde ortaya çıkan bir dindarlık eğilimi olarak tanımlanabilir. (Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara-1993, sh. 77)
34. İçsel Kontrol Odağı / Internal Locus of Control: Bireyin, kendi davranışları ve sonuçları üzerinde kontrol sahibi olduğuna inandığı bir kişilik yönelimidir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh. 382)

arasında bir korelasyonun olduğunu tespit etmişlerdir. Öte yandan sadece yaşlılar üzerinde yapılan çalışmalarda, “üzüntü ve suçluluktan kurtulma” gibi ruh sağlığı kavramları ile dinsel ilgi arasında kesin olarak bir ilişkinin varlığı da bulunmuştur. Elde edilen bu sonuçlar, yaşlı bireylerin aile ortamında daha az yaşadıkları, eşlerden birinin veya her ikisinin problemleriyle başa çıkmada güvenli bir alana psikolojik olarak hazır oldukları gerçeğini ifade edebilir.

Pollner (1989), Tanrı'nın rolünün işlevselliği ile sağlıklı olma-kendini iyi hissetme/well-being çerçevesinde yaşam memnuniyetini de kapsayan insanî ilişkiler arasındaki bağlantıyı analiz etmiştir. O, “Tanrı'yla olan ilişkilerin” ölçüsünü, Tanrı'ya ilişkin diğer psikolojik yakınlıkların sıklığıyla onun dışındakilere yaptığı etkilerin derinliğinin elde edilmesi olarak tanımlamıştır (sh.95). Pollner, bu çalışmasında ruhsal açıdan kendini iyi hissetmeyle ilgili kullandığı dört ölçeğe, uyguladığı çoklu regresyon³⁵ analiz tekniği sonucunda, üç ölçekte daha kuvvetli bir korelasyon olduğunu tespit etmiştir. Bu bağlamda kiliseye gidenlerin, istatistiksel dökümünü yaparak konuyla ilgili daha önceden hazırlanan değişkenlerle karşılaştırdığında önceki araştırma sonuçlarına benzer veriler elde etmiştir. Öte yandan Galanter (1989), Birleşik Kilise üyeleri üzerinde yaptığı alan araştırmasında, araştırmaya katılan üyelerin “Dinsel inançlarım bana huzur veriyor.” ve “Ben, Tanrı'yla olan ilişkimin gizli ve özel olduğunu hissediyorum.” gibi ifadeleriyle, duygusal açıdan iyi olmayı açıklayan iki önemli unsur tespit etmiştir.

Kirkpatrick ve Shaver (baskıda), gazetelerdeki davalılar üzerine yaptıkları ampirik bir çalışma sonucunda, birçok dinsel değişkenler ile yalnızlık ve depresyondan kurtulmaya ilişkin yaşam memnuniyeti ve bunun fiziksel belirtileri arasında yeterince anlamlı korelasyonlar bulamadılar. Ancak bunların yanı sıra, ruhsal ve fiziksel sağlık değişkenleriyle oldukça kuvvetli bir ilişkisi olan Tanrı'ya bağlanma davranışlarının kazandırdığı güvenlik hissini bireysel farklılıklarını saptamışlardır. Konuyla ilgili elde edilen bu sonuçlar, insan-sevgi ilişkileri çerçevesinde bağlanmanın bireye vermiş olduğu güven ile benzer değişkenlerin ölçülmesi sonucu elde edilen verilerle paralellik arz etmektedir. Kısaca her ne kadar, din ve ruh sağlığı üzerine yapılan araştırma sonuçları, birbiriyle zıt ve belirsiz olsa da (Bergin, 1983) ruh

35. Çoklu Regresyon / Multiple-Regression: Ampirik araştırmalarda bir bağımlı değişken/kriter değişkeni ile iki veya daha fazla bağımsız değişken/tahmin değişkeni arasındaki ilişkinin derecesini belirlemek veya ikincisinin bir fonksiyonunun olup olmadığını tahmin etmek için kullanılan bir istatistiksel analiz tekniğidir. (Köklü, Nilgün, *Sosyal Bilimler İçin Açıklamalı İstatistik Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayınları, Ankara-2002, sh. 30)

sağlığı ile kuvvetli ilişkisi olduğu ispat edilen Tanrı'ya güvenli bir bağlanma biçimi, dindarlığın özel bir boyutunu ifade eder.

b.d. Bir Bağlanma Figürü Olarak Tanrı

Din psikolojisi literatüründe 1950'den bu yana zaman zaman, bireylerin Tanrı tasavvurlarıyla ilgili ampirik çalışmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar ilk olarak, bireylerin kendi aile tasavvurları ve benlik kavramı³⁶ ile Tanrı imajları arasındaki ilişkiler üzerinde odaklanmıştır. Farklı metodolojik zorluklara rağmen (Nicholson & Edwards, 1979; Spilka, 1978) konuyla ilgili yapılan ilk çalışmalar; öncelikle bu çalışmalara rehberlik eden Freudyen iddiaların aksine bireyin, Tanrı'yı, açıkça babadan daha fazla anneye benzeterek algıladığı (Godin & Hallez, 1965; Nelson, 1971; Strunk, 1959) ve ailesinin yerine koyarak tasavvur ettiği gibi iki genel sonuç ortaya çıkarmıştır (Nelson & Jones, 1957). Elde edilen bu iki sonuçta, bağlanma ile ilgili tutarlı yorumlar yapılmasını sağlayacak niteliktedir. Bu bağlamda eğer birey için ilk bağlanma figürü olarak anne-baba örnek alınmışsa daha sonradan bağlanma figürü olan Tanrı, bu anne-babanın imajı şeklinde algılanır. Bunun yanı sıra Batı kültürü içerisinde ilk bağlanma figürü olarak, babadan daha çok annenin model alındığı görülmüştür (Lamb, 1978). Dolayısıyla yine bu kültürde Tanrı imajı da, babadan daha ziyade anne figürüne benzetilir. Tanrı, Freud'un iddia ettiği gibi, insanlardan daha yüksek bir mevkide bulunan bir baba figürü değil, bilakis insanlardan daha yüce bir bağlanma figürüdür.

Tanrı imajı ve benlik kavramı arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmalar, tutarlı bir bağlanma tanımına ilişkin önemli sonuçlar ortaya koydular. Bowlby (1973), bağlanma figürleri modelleri ile benlik modellerinin, birbirlerini bütünüleyici bir eğilime sahip olduklarını vurgulamıştır. O, inanan çocukların seilmeyi, beğenilmeyi ve korunmayı hak eden bireyler olarak kendi kendilerine yetseler bile, bağlanma figürlerinin onlara sevgi gösterdiğini ve onlarla ilgilenip onları koruduğunu saptamıştır. Öte yandan Tanrı imajları ile benlik imajları³⁷ arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar birbirleriyle bütünüleyici

36. Benlik Kavramı / Self-Concept: Benlik psikolojisinde bireyin kendi kimliği, değeri, yetenekleri, sınırları, değer yargıları ve amaçları gibi kendisi hakkındaki görüşlerinin, duygularının ve tutumlarının tamamını; kısaca, kendi benliğine ilişkin tanımını ve kendine ilişkin zihinsel tablosunu ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh. 583)

37. Benlik İmajı / Self-Image: Bireyin kendisi hakkındaki hissettiklerinin ve düşündüklerinin toplamını ifade eder; kısaca, kendine ve kendinin ne olduğuna ilişkin sahip olduğu imajlar bütünüdür. Bireyin kendine yönelik sahip olduğu bu imaj, gerçekçi olabileceği gibi fantastik veya idealleştirilmiş bir imaj da olabilir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 583)

bir eğilime sahiptir. Bu anlamda yapılan çalışmalarda, temelde Tanrı'yı sevecen ve hayırsever biri olarak gören bireylerin, daha yüksek benlik saygısı³⁸ ve daha pozitif bir benlik kavramına sahip oldukları görülmüştür (Benson & Spilka, 1973; Flakoll, 1974; Jolley, 1983; Spilka, Addison & Rosensohn, 1975).

Faktör analizi³⁹ kullanılarak Tanrı imajıyla ilgili yapılan çalışmalar; bireylerin, Tanrı hakkındaki inançlarına ilişkin bağlanmayı merkezi bir çıkış noktası olarak gören yaklaşımlara büyük ölçüde destek sağlamıştır. Bu bağlamda Gorsuch (1968), faktör analizi tekniği kullanarak yaptığı konuyla ilgili 100 Tanrı imajı değişkeninden oluşan çalışmasında, ikinci derecede önemi haiz iki faktör bulmuştur. Bulduğu bu faktörlerden birini, "Yardımsaver Tanrı" olarak tanımlamıştır. Tanımladığı bu faktör üzerine "rahatlık sağlayan, merhametli ve koruyucu" gibi olumlu niteliklerle; "ilgisiz, kişisel olmayan ve erişilmez" gibi olumsuz nitelikleri de eklemiştir. Birinci derecede önem arz eden bu iki faktör, örneğin; merhametli ve rahatlık sağlayan gibi şefkatli; ilgili, kişisel olan ve erişilebilen gibi deist olmayan bir Tanrı imajı şeklinde tanımlanarak yukarıda ifade edilen faktörün anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Öte yandan Spilka, Armatas ve Nussbaum (1964), Tanrı imajlarıyla ilgili "rahatlık sağlayan, destekleyen, koruyan, güçlü ve yardımsaver" gibi ilâve nitelikleri de kapsayan benzer bir analiz yaparak daha geniş muhtevaya sahip genel bir faktör buldular. Bunun yanı sıra bu kullanılan kavramları çok farklı tanımlayan Tamayo ve Desjardins (1976) ise, Tanrı'ya ilişkin yapılan tanımlamalarda %81 düzeyinde değişik olan başka bir birinci faktör tespit ettiler ve bu faktörü, "rahatlık sağlayan, dostluk gösteren, kucak açmaya her zaman hazır olan, sevgi veren ve daima bekleyen" gibi eklemeleri de içine alan "hazır bulunabilen/availability" şeklinde genel bir tanımlama yaptılar. Şimdilik bu çalışmalardan elde edilen tanımlamaların dışında ideal bir bağlanma figürünü karakteristik olarak daha iyi tanımlayan bir liste hazırlamak zor olabilir.

Güçlü bir Tanrı-bağlanma boyutu ekseninde bugüne kadar elde edilen veriler, sadece Tanrı imajı içinde bireysel farklılıklar üzerine odaklanan çalışmalarla sınırlıdır. Broen (1957), bireyin dinsel tutum ve inançlarına ilişkin geniş bir sıralama

38. Benlik Saygısı / Self-Esteem: Bireyin kendini benimseme, onaylama, kendine değer verme, saygı duyma ve kendi değerine ilişkin yaptığı bireysel değerlendirmesini ifade eder. Bu bağlamda ruh sağlığında kendine değer verme önemli bir rol oynar. Örneğin, benlik saygısının kaybedilmesi ve değersizlik duyguları, depresyonun yaygın semptomlarından birisidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 585)

39. Faktör Analizi / Factor Analysis: Bilimsel ampirik bir araştırmada, çok sayıda ölçüm veya test maddeleri arasındaki iç ilişkileri analiz etmekte kullanılan çok değişkenli bir istatistiksel analiz yöntemidir. (Köklü, İstatistik Terimleri Sözlüğü, sh. 49)

yaparak 133 farklı ifadeden oluşan bir faktör analizi yapmıştır. Konuyla ilgili yaptığı bu araştırmada, “Tanrı’ya yakınlık” gibi iki bağımsız hüküm tarafından tanımlanan geniş bir birinci faktör elde etmiştir. Broen’e göre (1957), “tespit edilen bu faktörlere yüklenen anlamlarla birlikte bireyler, çok gerçek, vefalı ve bireyin istediği zaman yanında bulabileceği bir Tanrı’yı hissetme eğilimindedirler. Aynı zamanda bu kişiler adeta Tanrı’yla birlikte olduklarını, onunla konuşup yürüdüklerini ifade etmişlerdir” (sh.177). Broen’in yaptığı bu tespit, güvenli bir bağlanma ilişkisinin karakteristik özellikleriyle dikkat çekici bir benzerlik göstermektedir.

Oldukça farklı bir yol izleyerek Benson ve Williams (1982), Amerikan parlamento üyelerini gruplara ayırarak tesadüfi örneklem yöntemiyle, onların Tanrı imajlarını incelemek üzere bir araştırma yaptılar. Üç gruba ayırdıkları örneklem grubunun ikisinden elde ettikleri verilerde, deneklerin güvenli bir alanı anımsatması ve güvenli bağlanma ilişkilerinin fonksiyonlarını taşıması bakımından Tanrı’yı, ‘ihtiyaçlarını karşılayan anne-baba ve samimi bir dost’ olarak tanımladıkları görülmüştür. Öte yandan benzer şekilde Heller (1986), çocukların bağlanma açısından yorumlamalarına rağmen bağlanma fenomeni gibi resmettikleri Tanrı imajlarından hareketle bazı “kişilik temaları” geliştirdiklerini gözlemlemiştir. Onun yaptığı çalışmada tespit ettiği Tanrı figürü, psikolojik açıdan tedavi eden bir imaj olarak güvenli bir bağlanma figürüne yakın benzerlik gösteren “bireyin tüm ihtiyaçlarını karşılayan ve ona sevgi gösteren bir figürdür.” Bunun yanı sıra Heller, bağlanmayla ilgili güvenli olmayan iki modele alternatif olarak iki Tanrı imajı tanımlamıştır. Birbiriyle uyumsuz özellikler içeren bu Tanrı imajlarından biri, kaygılı/ikircikli bağlanmayı karşılamakta; diğeri ise gökyüzünde uzak bir şeymiş gibi algılanan Tanrı imajı olarak kaçınılmalı bağlanmaya benzemektedir. O, aynı zamanda Tanrı imajıyla ilgili olarak mahremiyeti/Tanrı’ya duyulan yakınlık hislerini ve ‘Tanrı daima vardır’ şeklindeki her yerde bulunma durumunu da kapsayan genel olarak aileden gelen ve kültürel etki boyutunun da Tanrı imajının oluşumunda önemli olduğu bazı temalar olduğuna dikkati çekmiştir. Heller, her ne kadar bir bağlanma perspektifi açısından konuyla ilgili bu anlaşılabilir temaların bazılarını tespit etmiş gibi görünse de henüz tam anlamıyla onların gizemleri hakkında somut bir şey ortaya konamamıştır.

b.e. Dinsel Davranış

Bağlanma davranışları, temelde artan bebek-anne yakınlığını tanımlayan eylemleri ifade eder. Bebeğin bağlanma davranışları, a) kollarını yukarı doğru kaldırma, anlaşılabilir sözler söyleyerek mırıldanma ve ağlama gibi işaret veren davra-

nışlar ile b) bağlanma figürüne doğru yönelme, ona sarılma ve fiziksel hareketleri de kapsayan yaklaşma davranışları gibi bölümlere ayrılmaktadır (Bowlby, 1969). Ainsworth (1982), bebeğin yaklaşık ilk altı aylık dönemine kadar olan gelişim sürecinde, yakınlık ifadesi içeren davranışların tedrici olarak uzaklaşma ifadesi içeren davranışların yerine geçtiğini ve bunun da bağlanma ilişkisinin olumlu bir belirtisi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Bu anlamda her ne kadar özellikle şiddetli üzüntü, sadece fiziksel yakınlıkla hafifletilebilirse de, yaşı daha büyük olan çocuklar, daha çok olaylar içinde bağlanma figürü görerek veya sözel ilişki kurmak suretiyle daha kolay tatmin olurlar. Bu durumdaki yaşı daha ileri olan çocuklar ve yetişkinler için sadece üzüntü veren hassas bir durumun varlığı çoğu kez yeterli olabilir (Bretherton, 1987). Sonuç itibariyle fiziksel ilişki ve yakınlık kurularak azalan bu bağıllık, bağlanma modeline maddî olmayan, hayal ürünü bir bağlanma figürünün ilâve edilmesine neden olur.

Çocuk-anne bağlanması ile yetişkinlerin yaşadığı romantik aşk arasında bir benzerlik olduğunu iddia edenlerden Shaver ve arkadaşları (1988), çocukların annelerine sergilediği bir çok bağlanma davranışlarıyla romantik aşk yaşayan yetişkinlerin birbirlerine yaptıkları davranışlar arasında dikkat çekici bir benzerlik olduğunu önemle vurgulamışlardır. Örneğin; yetişkinlerin romantik aşk yaşarken yaptıkları uzun zaman devam eden göz göze bakışmaların, sevgi dolu yumuşak ve tatlı sözler söylemelerin veya “bebeğim konuş” tarzındaki ifadelerin ve sergiledikleri diğer samimi davranışların, belli ölçülerde bebeklerin bir bağlanma figürüyle ilişkilerinde bağlanma figürüne karşı yaptıkları ve yapmaya devam ettikleri davranışlara benzediğine dikkati çektiler. Bu davranışsal boyutların bazıları dinle de çok ilginç benzerlikler gösterirler. Bu bağlamda Hıristiyanlıktaki hamsin yortusu⁴⁰ gibi diğer birçok ibadet şekilleri içerisinde, ortak bir davranış biçimi olarak ibadet yaparken ellerin hareket ettirilmesi, bu noktada dikkat çekici bir örnektir. Öte yandan ibadet yaparken anlaşılmas sesler veya sözler mırıldanılması/glossolalia⁴¹ da çocuğun anlamsız söz ve konuşmalarıyla bazı benzerlikler gösterir. Oates da (1967), dil formu içerisinde bu tarz yapılan konuşmanın, çocuğun kullandığı dile benzediğini ifade

40. Hamsin Yortusu / Pentecost: Hıristiyanlık dininde Paskalya ayından sonra gelen ve yedinci Pazar günü kutlanan dinsel içerikli bir bayramdır.

41. Glossolali / Glossolalia: Genellikle hipnotik veya medyumluk translarında, bazen de şizofrenide gözlenen ve tutarlı bir konuşma gibi gözükmese de anlaşılmas ifadelerden oluşan bir jargondur. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, sh.335; ancak bu makale metninde, söz konusu kavram “henüz konuşma çağına gelmemiş bebeklerin anlamsızca ve bilinçsizce söyledikleri kelimeler”, anlamında kullanılmıştır.)

etmiştir. Dolayısıyla ibadet esnasında ellerin yukarıya kaldırılmasından ve anlamsız ses ve sözler çıkarılmasından meydana gelen tablo, kucağa alınması için bekleyen bir çocuğun annesi tarafından kucağa alınması anını anımsatır.

Kildahl (1972), bir bağlanma davranışı olarak değerlendirilen anlaşılmasız sesler veya sözlerin mırıldanılması görüşüne büyük destek vermiştir. O, konuyla ilgili yaptığı çalışmada, “bu tip bir konuşma üslubuyla konuşanların %85’inden fazlasında açık bir biçimde tanımlanan kaygı krizinin yaşandığını” tespit etmiştir (sh.57; fakat aksi bir görüş için krş. Hine, 1969). Bu tarzda yaşanan bir kriz, tipik olarak karmaşık yapıdaki değersizlik/worthlessness ve güçsüzlük⁴² duygularını içerir. Bu anlamda araştırmaya katılanlardan birisi; “kendini, aşırı duygusallığı ifade eden sözler olarak anlamlandırılabilir olan ‘goo’ diyebilen bir çocuk gibi hissettiğini ifade etmiştir” (Kildahl, 1972, sh.64). Öte yandan Kildahl (1972), bireyde güvenlik ve huzur duygularının artmasının, Tanrı tarafından sevildiğinin ve korunduğunun kanıtı olduğunu gösteren anlaşılmasız sesler ve sözler mırıldanma gibi çocuksu konuşmanın sonuçlarından biri olduğunu belirtmiştir.

Dua etkinliği, özellikle dinsel bağlanma davranışının anlamını ifade eder. Reed’e göre (1973), “çocuğun bağlanma figürüne karşı yaptığı haykırış ve seslenişle, yalvarış ve yakarış ihtiva eden duaya ilişkin yapılan davranışlar arasında bir paralellik söz konusudur. Dinlerde duanın seçkin bir yerinin olması, belki de Bowlby’ın yaptığı bu gözlemlerle ilişkisinin daha dikkat çekici bir sonucudur” (sh.15). Aynı zamanda Heiler’in (1932) dua ile ilgili klâsik çalışmalarından elde edilen sonuçlar, bu yorumlarla birlikte daha iyi anlaşılabilir. Heiler’e göre, samimi dindar bir birey dua ettiği zaman, “doğrudan doğruya taleplerine cevap vermeye hazır ve kişisel karakterdeki bir Tanrı’yla konuştuğuna inanır ve dua ettiğinde kendini bu kişisel Tanrı’ya çok yakın hisseder” (sh.356). Kişisel olan ve dua ederek direkt ulaşılabilen Tanrı’yla ilgili bu vurgulama, bağlanma yorumuyla bir paralellik göstermektedir.

Öte yandan Tanrı’nın fonksiyonunun yaptığı psikolojik etki bakımından bireyin tehlikeli ve/veya üzüntülü anlarında güvenli ve huzurlu olmak için yaptığı dua, konuyla ilgili ilk dönem araştırmalarda tartışılmıştır. Ancak daha sonra duanın, Tanrı’nın inananlarına güvenli bir alan sağlamasıyla daha rahat izah edileceği düşünülmüştür. Çevresini yeni yeni tanımaya başlayan küçük çocuklar, zaman zaman

42. Güçsüzlük / Powerlessness: Bireyin kendi çıkarlarını koruma, kendi yaşamını etkileyen toplumsal olayları etkileme, yönlendirme veya kontrol etme yetisinden/konumundan yoksun olduğunu hissetmesi durumudur. (Budak, *a.g.e.*, sh.346)

kendi kendilerine anneleriyle olan ilişkilerindeki güveni tazelemek için annelerinin yanlarına gider ve özenle onların kendileriyle ilgilenip ilgilenmediklerini onlarla konuşarak ve/veya fiziksel yakınlık kurarak kontrol ederler. Campos ve Stenberg (1981), konuyla ilgili yaptıkları çalışmalarda bu tür davranışları, sosyal kaynaklı/social referencing davranışlar olarak tanımladılar. Öte yandan buna paralel olarak bazı dua formları da, bireye hazır ve uyumlu bir güvenlik alanı oluşturmasını sağlayan Tanrı kaynaklı/God referencing davranışlar şeklinde yorumlanabilir.

Kiliseye devam etme, açık bir şekilde artan dinsel aktivite olarak değerlendirilmekle birlikte, aynı zamanda bir bağlanma çerçevesi içerisinde de yorumlanabilir. Bunun yanında tek tanrılı dinler, Tanrı'yı her yerde hazır bulunan bir varlık olarak görmekte ve hâlâ bu gelenekler, ibadet edenlerin Tanrı'yla psikolojik bir yakınlık içerisine girebildikleri özel yerlere sahiptirler. Her ne kadar çoğu zaman soyut bir Tanrı imajı yeterli olsa da, çocukların üzüntülü zamanlarında bağlanma davranışlarını, uzaktan daha yakın merkeze doğru çekebilmeleri için özel bir mekân içinde güvenlik ve huzur duygularını düzenleyen daha somut bir Tanrı imajı gerekli olabilir (Ainsworth, 1982).

Dinsel Gelişimin Dinamik Bir Modeli ve Bireysel Farklılıklar

Makaledeki bundan önceki bölümün amacı, özellikle Hıristiyan geleneği çerçevesinde bağlanma süreci gibi anlamlı bir şekilde kavramlaştırılabilen dinin çeşitli yönlerini açıklamaktır. Bu bölümde ise anlamlı ilişkiler sunan dinsel inançlar ve bu inançların gelişimindeki bireysel farklılıkları içeren dinamik bir modeli ele alacağım.

c.a. Bir Telaflı Biçimi Olarak Bağlanma: Yedek Bağlanma Figürleri

Bağlanma teorisi, gelişmekte olan çocuklardaki bağlanma süreçlerine verdiği önemden dolayı, her ne sebeple olursa olsun ailelerine karşı güvenli bir bağlanma gelişimini başaramayan çocuklar için, başka yerlerde ve başka figürlerle bu türden bağlanmaların araştırılmasını önerir. Ainsworth (1985), konuyla ilgili olarak "bir çocuğun özellikle ailesine karşı çaba göstererek başarılı olamadığı bağlanma durumlarında, anne-babanın yerine geçen kişilere bağlanarak güvenlik hissini bu kişilerde duyabilme sebebiyle çocuğun hayatında bu kişilerin önemli rollere sahip olabilme" durumlarını araştırmıştır (sh.799). O, bu araştırmayı yaparken, kendinden büyük kardeşler ile genç liderler, sportif yapılı antrenörler veya özel öğretmenler,

danışmanlar, papazlar, rahipler ve terapistler gibi çocuğun, anne-babasının yerine geçebilecek olan bağlanma figürleriyle ilgili de bilgiler verdi. Fakat Ainsworth, Tanrı ve diğer tabiatüstü figürlere bu listede yer vermeyip, bunları çalışmasının ekler bölümüne almıştır.

Manastırda, aralarında yetişkinlerin de bulunduğu, kendilerini dine adayan bir grup kadının otobiyografilerinin yer aldığı bir kitapta, yedek bağlanma ilişkilerinin gelişimiyle ilgili gerekli bazı ilginç örnekler tespit edilmiştir (Curb & Manahan, 1985). Bu kitapta, din değiştirenlerin de aralarında bulunduğu bireylerin hemen hemen hepsinin dikkat çekici bir özelliği, kurdukları “olağanüstü sıcak arkadaşlıkların” kilise tarafından yasaklanmış olmasıdır. Bu bağlamda böyle gizli ve özel kişiler arası ilişkilerin gelişmesi kilise tarafından engellenmektedir. Zaten, bu kitaptaki kişisel bilgiler de, bağlanma ilişkileri için gereken ihtiyacın, kilisenin emirleri doğrultusunda kesin olarak engellendiğini doğrulamaktadır. Dolayısıyla kilisede münzevî hayat yaşayan ve kişiler arası bağlanma davranışları engellenen bu kadınların çoğu, bir bağlanma figürü olarak Tanrı’ya, İsa’ya veya Bakire Meryem’e baş vururlar.

Bowlby da (1969) benzer bir şekilde, özellikle yaşça biraz daha büyük yani soyut düşünce kapasitesi biraz daha gelişmiş olan çocuklar ve yetişkinlerden oluşan benzer özelliklere sahip bir grubu inceleyerek, bunların birbirlerini birinci veya ikinci dereceden bir bağlanma figürü olarak kullanabilme ihtimali üzerinde durmuştur. Öte yandan Weiss (1982) de aynı şekilde ergenlerin ve yetişkinlerin de zaman zaman “bireysel bir yönelimden ziyade birbirine bağlı, güvenilir ve akranlarını bir araya getiren küçük gruplar oluşturduklarını” gözlemlemiştir (sh. 177). İşte bu bağlamda dinsel gruplar, özellikle de küçük kültürler veya mezhepler, yukarıda bahsedilen bu bağlanma rolünü yerine getiriyor gibi görünmektedir.

Deutsch (1975) ve Ullman (1989) tarafından yapılan çalışmalarda, yedek bağlanma figürlerine ilişkin ortaya atılan alternatif bir varsayım için daha fazla bulgular tespit edilmiştir. Bu adı geçen her iki araştırmacı da din değiştiren bireylerin, önceki yaşamlarında yüksek oranda aileleriyle olan ilişkilerinde ciddi problemler yaşadıklarını saptamışlardır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili yapılan bir çalışma, anneliğe ait bağlanma modelleri içerisinde özellikle geçmiş yaşantularla ilgili bireysel farklılıkların olduğunu tespit etmiştir. Kirkpatrick ve Shaver (1990) ise, farklı yetişkin kesimlerini örneklem grubu olarak aldıkları bir alan araştırmasında, anî din değiştirenlerin oranının, anne merkezli kaçınmalı bağlanmalarda tespit edilen güvenli veya kaygılı/ikircikli bağlanma davranışı gösterenlerden dört kat daha fazla

olduğunu saptamışlardır. Öte yandan annelerinin dindar olmadığı bir örneklem grubu üzerinde yapılan çalışmada da, sınırlı da olsa buna benzer bir model çerçevesinde bazı dinsel değişkenlerle ilgili yine aynı doğrultuda veriler elde edilmiştir.

Bu konu, ‘anlaşılmaz sesler veya sözler/glossolali’ literatürü içerisinde enteresan bir değişim göstermektedir. Yeteri kadar kanıt olmasına rağmen psikopatolojinin literatürü içerisinde değerlendirilen anlaşılmaz sesler veya sözler ile anlaşılan sesler veya sözlerin birbirleriyle benzerlik göstermesine ilişkin veriler elde edilmiştir (örneğin Hine, 1969; Richardson, 1973). Ancak bazı araştırmalar, bu iki farklı sözleri söyleyen gruplar arasında kişisel ilişkiler bağlamında farklılıkların olduğunu önemle vurgulamıştır. Konuyla ilgili olarak Wood (1965), hamsin yortusuna katılan bireylerin “az da olsa kişiler arası ilişkilerinde bir kararsızlık durumu yaşadıklarını ve güçlü bir itki⁴³ sebebiyle bu törene katılanlarla birlikte kendi içlerinde özel ve gizli bir dostluk hislerinin uyandığını ancak birbirlerine karşı yakınlaşma konusunda kararsız olduklarını” vurgulamıştır. Öte yandan Vivier (1960; Richardson, 1973’den nakledilmiştir), anlaşılmaz sesler veya sözlerin, daha ziyade psikolojik rahatsızlığı olan bireylerin yaşadıkları evlerden geldiğini ve bunların duygusal destek sağlamak amacıyla çevresindeki nesnelere bağlanma eğilimi gösterdiklerini tespit etmiştir. Plog (1965) ise, Kaliforniya Psikoloji Envanteri/California Psychological Inventory ile yaptığı analiz sonucunda, testin bir boyutunda bireysel farklara ilişkin olarak anlamsız sesler veya sözlere ait puanların anlamlılık düzeyinin, kişiler arası ilişkilerde anlamlı konuşmalardan daha düşük olduğunu saptamıştır. Dolayısıyla bir bağlanma perspektifi açısından anlamsız sesler veya sözlere ilişkin elde edilen bu sonuçlar, Hazan ve Shaver (1987) tarafından tanımlanan kaygılı-ikircikli sevgi merkezli bağlanma modeli/love-attachment type ile Shaver ile Rubenstein (1980) tarafından tanımlanan kişiler arası tutunma modeli/clingy interpersonal style arasında paralellik arz eden bir tablo ortaya çıkarmıştır. Kirkpatrick ve Shaver (baskıda), birbirlerine kaçınılmalı veya güvenli tarzda bağlanma davranışı gösteren sevgililerin, bazen birbirlerini memnun etmek için hoş giden bir üslup kullandıklarını tespit etmişlerdir. Elde edilen bu sonuç, kaygılı-ikircikli bağlanma tarzlarındaki sınıflandırmanın muhtevasını içeren Hazan ve Shaver’in kullandığı sevgi merkezli bağlanma tarzıyla ilgili tipolojiyi oluşturmuştur.

Bir telafi biçimi olarak ortaya çıkan alternatif varsayımların diğer ilginç değişim

43. İtki / Drive: Tipik olarak bir ihtiyaçtan veya yoksunluktan kaynaklanan ve bireyi/organizmayı, bu ihtiyacı veya yoksunluğu ortadan kaldırmaya, homeostazi/dengeyi yeniden kurmaya yönelik davranışlara iten fizyolojik veya psikolojik bir gerilim durumudur. (Budak, *a.g.e.*, sh. 413)

oranları da daha sonra ayrıca değerlendirilecektir. Örneğin, bir agnostik veya ateist düşünce biçiminin, tatmin edici/güvenli bir bağlanma ilişkilerinin sonucunda ortaya çıktığı kabul edilirse dinsel inançların da bağlanma ile karşılaştırıldığında alternatif bir rol ihtiyacını karşıladığı düşünülebilir. Bu bakış açısı aynı zamanda agnostizm ile ateizmin psikolojik açıdan benzer bir yapıya sahip olup olmadığı gibi enteresan bir soruyu da akla getirmektedir. Yani bireyler, güvenli bağlanma çerçevesinde tarihsel olarak Tanrı kavramına karşı sadece ilgisizmiş gibi mi görünmüşler yoksa Tanrı kavramını tümüyle ret mi etmişler? Bu makalede bu ve benzer çizgiler doğrultusunda gelişmiş bağlanma teorisi tarafından öne sürülen farklı ve oldukça ilginç bir takım varsayımlar hakkında bilgiler verilmektedir.

c.b. Uygun Varsayımlar: Zihinsel Modellerin Sürekli Olarak Düzenlenmesi

Kuramsal çerçevede, bağlanma teorisiyle ilgili yukarıda ifade edilen bir telafi biçimi olarak geliştirilen alternatif önerilere karşılık oldukça farklı yollar geliştirilerek diğer varsayımlara vurgular yapılmıştır. Örneğin, Bowlby'in vurguladığı göreceli zihinsel modellerin⁴⁴ değişmezliği görüşü, bireyin hayatına ilişkin meydana gelen olaylarla ilgili önceden tahminde bulunmanın zıt bir yönünün olduğunu iddia etmiştir. Şöyle ki; bireylerin, Tanrı'yı da kapsayan bağlanma figürleri hakkındaki inançları, bağlanma ilişkileri çerçevesinde daha önceden elde ettikleri deneyimlerini doğrudan doğruya yansıtır. Burada, bireylerin bir dünya görüşüne ait yaşantıları ve daha erken dönemlerde kurdukları anne-baba ilişkileri sonucu oluşturdukları bağlanma figürü imajları ve onlarla paylaştıkları Tanrı'yla olan ilişkileri bizi ümitlendirebilir. Bu uygun varsayıma göre, bireyin anne-babasıyla kurduğu bağlanma ilişkilerinin güvenli veya güvensiz olması durumu, onun dinsel eğilimlerinin anlaşılması noktasında önceden tahmini bilgiler verebilir.

Çocukluk dönemiyle ilgili yapılan çalışmalarda Tanrı imajı ile tercih edilen anne-baba imajları ve benlik kavramı arasında pozitif bir korelasyon olduğu tespit edilerek bu varsayımlarla ilgili destekleyici bilgiler elde edilmiştir. Aynı şekilde bazı araştırmalar, konuyla ilgili olarak inanç eksikliğinin zayıf anne-baba ilişkileriyle bağlantılı olduğunu göstermiştir (Bruder, 1947; Caplovitz & Sherrow, 1977). Ayrıca yine konuyla ilgili yapılan araştırmalar çerçevesinde ateizm ile agnostisizmin, kaçınılmalı

44. Zihinsel Modeller / Mental Models: Bireyin, dünyayı ve olayların işleyişini anlamak ve eylemlerini yönlendirmek için kullandığı içselleştirilmiş genelleştirmelerden, varsayımlardan, önermelerden, kurgulardan, hatta fiziksel gerçekliğe dayanan imajlardan oluşan bilişsel çerçeveleri ifade eder. (Budak, a.g.e., sh. 856)

bağlanma modelinin doğrudan bir yansıması olabileceği ileri sürülmüştür.

Kirkpatrick ve Shaver (baskıda), yetişkinlikteki bağlanma davranışları çerçevesinde dinsel inançlar ile bireysel farklılıklar arasındaki ilişkileri destekleyici bazı veriler elde etmişlerdir. Konuyla ilgili alan araştırmasına katılan bireyler, kendilerini kaçınılmalı bağlanma tarzı ilişki yaşayan aşıklardan daha az kontrol ettiklerini, ancak buna karşın Tanrı'yla sevgi merkezli kurdukları ilişkiler çerçevesinde kendilerini daha güvenli hissettiklerini ifade etmişlerdir. Buna ilâveten kaçınma tarzı bağlanma davranışı gösteren gruptaki agnostik bireylerin, güvenli ve kaygılı-ikircikli bağlanma davranışı gösteren gruptan daha yüksek bir anlamlılık düzeyine sahip oldukları gözlenmiştir. Konuyla ilgili edinilen tüm bu bulgular, gelişim dönemleri bağlamında özellikle çocukluk gibi erken dönemlerin önemli olduğu gerçeğine ışık tutmaktadır. Bu bağlamda çocukluk döneminde anne-babayla oluşturulan bağlanma modelleriyle ilgili elde edilen veriler, uygun varsayımları destekler gibi görünmektedir (Kirkpatrick & Shaver, 1990). Bu gibi çeşitli bağlanma ilişkilerinin nasıl meydana geldiğiyle ilgili olarak elde edilen bazı bulgularla, yetişkinlik dönemindeki sevgi ilişkilerinin güvenliğiyle uygunluk gösteren Tanrı'ya güvenli bağlanma davranışına ilişkin diğer ilâve bulgular bir araya getirildiğinde uygunluk arz edebilir. Fakat burada önemli olan nokta, konuyla ilgili elde edilen bu bilgilerin, çocukluk dönemi boyunca anne-babalarıyla güvensiz bir bağlanma ilişkisi yaşayan örneklem grubundan elde edilen veriler olmasıdır. Aynı zamanda bu çalışma, bireylerin Tanrı'yla olan ilişkilerini de kapsayan bütün bağlanma ilişkilerinde, güvensiz bağlanmadan güvenli bağlanmaya doğru zihinsel modellerle ilgili geçirdikleri radikal değişimlere benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu bulgular, bireysel bağlanma figürlerinin hiyerarşisi ile dinsel ve insanî ilişkilere ait deneyimleri anlamak için diğer kişisel ilişkileri sorgulamanın önemine de vurgu yapmaktadır.

Uygun varsayımları büyük ölçüde destekleyen bulguların bir kısmı, anne-baba tutumları ve dinsel inançlar üzerine yapılan kültürler arası araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Lambert, Triandis, Wolf (1959) ve Rohner (1975), yaptıkları kültürler arası çalışmalarda, kabul eden ve reddeden boyutları ölçülmüş olan baskın ana-baba tutumları ile toplumun doğa üstü varlıklar hakkındaki inançları arasında oldukça yüksek korelasyonlar olduğunu saptamışlardır. Bu bağlamda özellikle yardımsever Tanrısal özellikleri içine alan “kabul eden / seven, yetiştiren” tarzdaki pozitif anne-baba modellerinin baskın olduğu kültürlerin yanı sıra; kötülük isteyen Tanrısal özellikleri de içine alan “reddeden” tarzdaki negatif anne-baba modellerinin baskın

olduğu kültürlerin de varolduğu görülmüştür. Öte yandan Rohner (1975), erken dönemlerdeki anne-baba bağlanmalarının duygusal ve davranışsal etkileri üzerine yapılan boylamsal araştırmalardan, kabul ve reddeden anne-baba boyutlarına ilişkin elde edilen birbirine yakın diğer korelasyonları tespit etmiştir. Örneğin, yetişkinlerin ve çocukların duygusal açıdan daha az duyarlı, kararlı ve şefkatli ilişkiler içerisinde karmaşık yapıya sahip olan ve buna karşılık daha fazla saldırgan/agresif davranışlar gösteren eğilimlere sahip olarak yetiştikleri anne-baba modellerinin, toplum içerisinde “reddeden” anne-baba tarzları diye tanımlandığını saptamıştır.

Elbette ki, bu değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin yapısı, karmaşık olan tavuk-yumurta sorusunu akla getirmektedir. Bu bağlamda her kültüre özgü, kültürlerin kendi sınırları içerisinde bireysel farklılıklara ilişkin elde edilen birbirinden farklı bulgulara dayanan değerlendirmeler çerçevesinde zorlukların olduğu açıktır. Fakat, bağlanma teorisi araştırmacısı olan Bretherton (1985), Rohner’in özellikle Sroufe (1983) tarafından Minnesota’da okul öncesi çocukların örneklem olarak alındığı güvenli ve güvensiz bağlanma ile ilgili yapılan araştırmasının devamına benzeyen bir çalışma yapmıştır. Söz konusu bu araştırmasında o, bağlanma davranışlarına ilişkin genel olarak kabul ve reddetme tutumları gibi sonuçların elde edilmiş olmasına dikkat çekmiştir (sh. 26). Bütün bunlarla birlikte, kültürün verdiği değerlerde aile yapılarına ters bir biçimde gelişen anne-baba modelleri ile doğa üstü inançlar arasında birbirine paralel korelasyonların olup olmadığı, ancak konuyla ilgili yapılacak olan ampirik araştırmaların iyi bir değerlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

c.c. Çocuk Yetiştirme ve Din

Literal çalışmalar, anne-babaların ve çocukların dindarlık durumlarıyla ilgili bilgileri ve dinsel gelişim içerisindeki bağlanma davranışlarının muhtemel rolüyle ilgili diğer bakış açıları arasındaki bağlantıları ortaya koyarlar. Konuyla ilgili yapılan araştırma literatürü içerisinde uzun süreli çalışmaların birinde, çocukların dindarlık eğilimlerinin anne-babalarının dindarlıklarından etkilendikleri saptanmıştır (Argyle & Beit-Hallahmi, 1975). Tahminen bu etkilenme, dinsel sosyalleşmenin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar dinsel gelişim içerisinde anne-baba-çocuk ilişkilerinin diğer yönlerinin etkileri hakkında elde edilen bilgiler yeterli düzeyde olmasa da, anne-baba-çocuk ilişkilerinin niteliği ile aralarında bir korelasyondan söz edilebilir. Bu bağlamda Spilka, Hood ve Gorsuch (1985) yaptıkları araştırmalarda, seyrek olarak kavga etseler de anne-babaların, istikrarlı bir ev/aile ortamında yetişen

çocuklarının, dinsel konularla ilgili kendileriyle görüş birliği içerisinde olduklarını; dolayısıyla anne-baba-çocuk ilişkileri iyi bir iletişim ve samimiyet çerçevesinde tanımlanabilirse birbirleriyle önemli konular üzerinde uzlaşma sağladıklarını tespit etmişlerdir. Bunun yanı sıra bazı çalışmalar, bireylerdeki inanç zayıflığının daha ziyade zayıf anne-baba ilişkileri sonucunda ortaya çıktığına dikkat çekmektedir.

Bu bağlam içerisinde konu şu şekilde tekrar açıklanabilir: Zayıf ve güvensiz bağlanmaya göre güvenli anne-baba bağlanmasını gerçekleştiren çocuklar üzerinde anne-babaların dinsel inançlarının etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Bu anlamda Kagan (1984), “çocuğun, anne-baba modellerini benimsemeyi kabul etmesinin bir bağlanmanın önemli bir sonucu olduğunu” kanıtlamaya çalışmıştır (sh. 63). Aynı şekilde Minsky (1985) de bağlanmanın temel rolünün, değerleri ve ilkeleri öğrenme ve model almayı sağlamak olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla anne-baba ve çocukların dindarlıkları arasında orta düzeyli de olsa bir korelasyonun saptanmış olması, çocukluk dönemi bağlanmalarının niteliğine önemli bir katkı sağlayabilir (krş. Kirkpatrick & Shaver, 1990).

c.d. Bağlanma, Din ve Sevgi

Hazan ve Shaver (1987) tarafından yapılan çalışmalarda bağlanma teorisi, özellikle romantik aşkın bitmesiyle ilgili kişisel ilişkiler üzerine yapılan araştırmalar için güçlü bir kavramsal çerçeve ortaya koymaktadır. Zaten daha önceden bazı araştırmacılar, dinsel tecrübe ile romantik aşk arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ifade eden kayda değer bilgiler vermişlerdir. Örneğin, William James (1902), aşık olma ile din değiştirme sürecini karşılaştırmıştır. Pratt (1920) ise, tutkulu bir sevgi ve sonsuz bir şükran hissi duyarak aşık olan bireyin, aşık olduğu kişi karşısında ona yönelik değişen hislerinin önemini vurgulamıştır. Bunun yanında İsa'ya olan sevgisinden dolayı din değiştirme olaylarına da rastlanılmıştır (sh. 160). Benzer şekilde Thouless (1923), insan sevgisinin dile getirilişi çerçevesinde özellikle mistikler arasında meydana gelen özel dinsel duygunun varlığını dile getirmiştir. Öte yandan Heller de (1986), genç çocukların, Tanrı'ya ilişkin yaptıkları tanımlamalardan hareketle, zihinlerinde romantik/seven bir Tanrı imajı oluşturduklarını saptamıştır. Özetle, eğer sevgi bir bağlanma süreci ise o hâlde din de böyledir.

Eğer bağlanma modeli, yetişkinlik dönemi aşk ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarda oldukça önemli bir kullanıma sahipse ben bu modelin, romantik aşk ilişkilerinden ziyade Tanrı ve ona ibadet eden arasındaki ilişkilerle ilgili yapılacak

çalışmalarda daha önemli bir fonksiyonu olduğunu söyleyebilirim. Bağlanmayı yetişkin ilişkilerine uygulama girişimi, yetişkin ve çocuk-anne ilişkileri arasındaki bazı önemli farklar sebebiyle, karmaşık hale gelebilir (Weiss, 1982). Bu karmaşıklığın sebeplerinden birincisi, yetişkin ilişkilerinin kuvvet derecesinin eşit oranda algılanıp algılanmadığı durumudur. Çocuk-anne ilişkisine benzeyen ibadet eden-Tanrı ilişkisi, açıkça tanımlanmış ve zaman içerisinde değişmeyen roller bağlamında belirgin bir farklılık gösterir. Weiss'e göre (1986), bağlanma figürü, anne-babadan akrana kadar geniş bir yelpaze içerisinde bir değişim gösterebilir. Yani çocukluk dönemindeki, güçlü ve koruyucu karakterler taşıyan anne-baba figüründen, ergenlik dönemindeki ilk idealleştirmeler çerçevesinde bir akran figürüne doğru, figürlerin karakterlerinde bir değişim yaşanabilir (sh.102).

Skolnick (1985), romantik ilişkilerle ilgisiz gibi görünen, ancak Bowlby'nin bağlanma figürüne ilişkin yaptığı "diğerlerinden daha kuvvetli ve daha çok bilen" (bu ibare, Bowlby'nin genel anlamda kullandığı bir ibaredir) olarak tanımlayıp altını çizerek kavramlaştırdığı bağlanma figürünü eleştirmiştir. Anne-babanın veya diğer yetişkinlerin romantik aşkına benzemekle birlikte çocukluk dönemi bağlanma figürü karakteri taşıyan Tanrı, "insana korku verecek derecede güçlü ve koruyucu" özelliklere sahiptir. Sözün kısası bu karakterdeki bir Tanrı figürü, en mükemmel bir yapıda olan, diğer varlıklardan daha kuvvetli ve her şeyi daha çok bilen bir varlıktır.

İkincisi ise, yetişkin bağlanması, içerik olarak genellikle karşı cinsten biriyle cinsel bir ilişkiyi de kapsar. Dolayısıyla bireylerin, Tanrı'yla veya diğer dinsel figürlerle olan ilişkilerinde bağlanma ve cinselliğin birbirine karıştırılması söz konusu değildir. Ancak bir bağlanma figürü olarak kendine hizmet edilebilen ve ayrıca mezhep üyeleriyle cinsel içerikli etkinliklerde bulunabilen karizmatik lider önderliğindeki bazı yeni dinsel hareketler ve mistisizmin bazı formlarında ise (Moller, 1965), cinsel içerikli bağlanmalar söz konusu olabilir. Fakat çoğu dinsel gelenek içerisinde Tanrı, İsa ve diğer doğa üstü varlık figürleriyle kurulan bağlanma ilişkileri açıkça cinsel bir içeriğe sahip değildir. Bu istisnalar bağlanma konusuna, yetişkinlik döneminde bağlanma ve cinselliğin nasıl bir arada bulunabildikleri gibi geniş içerikli soru çerçevesinde ilginç bir yaklaşım sağlayabilir (krş. Shaver vd., 1988).

S o n u ç

Bağlanma teorisiyle ilgili çalışma yapanlar ve dergi editörlerinin, bağlanma ve din modeliyle ilgili yaptıkları ilk açıklamalar, genellikle iki önemli eleştiriyi ortaya

çıkarmıştır: Bu eleştirilerden birincisi, bu teorinin şüpheli konularla ilgili bir yandan çok fazla açıklama yaparken, öte yandan yeteri kadar açıklama yapamadığıdır. İkincisi ise, konuyla ilgili daha kapalı olarak yapılan araştırmalardaki önemli konuların iki esas nokta üzerinde yoğunlaştığı eleştirisidir.

Konuyla ilgili eleştirilerin yoğunlaştığı birinci nokta, 'bağlanma' kavramının yerine 'yaşama' kelimesini kullanmanın daha doğru olacağına önemle vurgulanmasıdır. Bu bağlamda dinin, açıkça birey hayatında pek çok psiko-sosyal fonksiyonunun olduğu bir gerçektir. Örneğin, Spilka ve arkadaşları (Spilka, Hood & Gorsuch, 1985; Spilka, Shaver & Kirkpatrick, 1985), dinsel yüklemelerin, bu yüklemelere inanan bireylere, anlam duygusuyla birlikte kontrol ve benlik saygısı sağladığını vurguladılar. Dinsel inançlar, bireylerin yaşamlarında başka bir şekilde cevaplanamayan sorulara, ahlâkî bir yön belirleyerek bireylerin hayatları boyunca anlamlı bütünlük oluşturabilen değerler çerçevesinde cevap verirler. Bu noktada güvenlik ve korunma, birey hayatındaki birçok olgularla ilişkilerde motivasyonel bağlamda önemli argümanları temsil eder. Belki de, bu anlamda orijinal bir insan prototipi oluşturan dinin bu başarısı, dinsel geleneklerin temel insanlık sorunlarına çözüm bulabilecek olağanüstü geniş bir alan sağlamasıyla ilgilidir.

Dinin bu başarısı, güvenli ve kaygılı yaşantıdan daha ziyade bağlanma teorisiyle açıklanabilir. Bu durum, bireyin hayatındaki bireysel konumunu ve inançlarını etkileyen anlamlı duygusal tecrübeleri ve ilişkileri ölçen kişilik gelişimi teorisiyle ilgili geniş bir ölçeğin oluşturulmasına neden olmuştur. Öte yandan bireyin başarıları ve başarısızlıkları, emniyetli ve güvenli bir alan oluşturma ihtiyacını ortaya çıkarır ve kişisel başarıyla ilgili bu faktörler, bireyin dinsel inanç ve tecrübelerinden etkilenebilir. Özetle bu makalede bağlanma teorisinin genişliğini ve bir teori olarak din psikolojisine yapacağı faydaları ancak yüzeysel olarak ele alabildim.

Bowlby'nin görüşleri çerçevesinde, anne-babaların bağlanma tarzları ve bunların kuşaklar arası aktarımı üzerine yapılan deneysel araştırmalar, bağlanma ile bunu tamamlayan unsurlar arasında önemli bir bağlantı olduğunu ortaya koymuştur. Bağlanma perspektifi açısından elde edilen bilgiler kullanılarak dinin, -çoğu dinsel geleneklerin temel özelliği olan- insan yetiştirme için fedakârlık yapma ve yardımcı davranışlarda bulunma üzerindeki rolüne ilişkin araştırmalar yapılmıştır. Bu anlamda Darley ve Batson (1973), Bowlby'nin (1973) konuyla ilgili tartışmalarını anımsatan, yardıma muhtaç bir mağdura yardım etme güdüsünün temelinde din faktörünün olduğuna ilişkin bulguları ihtiva eden çalışmaları, söz konusu bu araştırmalara örnek

olarak gösterdiler. Öte yandan konuyla ilgili ikinci bir örnek ise, bireylerin dine karşı şüpheli ve sorgulayıcı bir eğilim içinde oldukları hipotezi olabilir (örneğin, Batson & Ventis, 1982). Bu noktada herhangi bir bireyin, hiçbir dinsel geleneği dikkate almaksızın, güvenli bir alana sığınmak için bağlanma oluşumuna hazır olduğunu algılama gücüne ihtiyacı olabilir. Bunun zıddı olarak dinsel inançları kayıtsız şartsız kabul etmek de güvenli bir bağlanma oluşumu eksik olsa bile bireye, güvenlik ve huzur duygusu sağlayabilir.

Bağlanma modelinin yapısıyla ilgili ikinci baskıya neden olan bu değerlendirmeler, Hıristiyanlık ve Batı kültürü bağlamında geçerli olabilir. Ben bu deneme/makalede, teoriyle ilgili dikkat çekici bir bağlantı kurmak amacıyla, seven ve besleyip geliştirici bir imaja sahip olan Hıristiyanlığın Tanrısı ile güvenli bir bağlanma figürü çerçevesinde oluşturulan prototip bir figür arasındaki benzerliği vurgulamaya çalıştım. Fakat, antropomorfik⁴⁵ Tanrı imajından kaçınan dinsel gelenekler içerisinde bile, kişiler arasındaki bağlanma tarzlarına ilişkin bireysel farklılıklar ile doğa üstü güçlerin yapısı ve bireylerin onları algılama yeteneği arasındaki korelasyon normal olabilir. Konuyla ilgili olarak Lambert ve diğerleri (1959) ile Rohner (1975)'in elde ettiği bulgulardaki doğa üstü varlıkların imajlarıyla ilgili kültürler arası farklılıklar, çocuk yetiştirme teknikleri/childrearing techniques içindeki çeşitlilikten de anlaşılabilir. Örneğin, Hindistan ve Japonya'da uygulanan çocuk yetiştirme tarzları, Batı'da uygulanan tekniklerden oldukça büyük farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda Schjelderup ve Schjelderup (örnek olarak bkz. Wulff, 1991) tarafından bir bağlanma perspektifi çerçevesinde Zen Budizm'de, Kakar (1978) tarafından ise Hindistan spritualizminde "narsistik benlik motifi/narcissistic self-motif" olarak tanımlanan kavram, Bowlby'nin terminolojisinde "zorlayıcı benlik güvenci/compulsive self-reliance" olarak yeniden yapılandırılmış olabilir. Bundan sonraki yapılacak araştırmalarla, dinsel ve manevi/spiritual görünüşü içerisindeki farklılıklar ile bağlanmanın anne-çocuk ilişkisi üzerindeki fonksiyonu gibi kültürel farklılık içeren konularla ilgili ilginç soruların cevaplanması mümkündür.

Bağlanma teorisinin birçok karakteristik özelliği din psikologlarına, yapacakları araştırmaları için rehberlik edici veriler sunmaktadır. Psikanalitik teorilerde olduğu gibi bu teoriyle ilgili de, dinsel inançların ve tecrübelerin çeşitli bilişsel, duygusal ve

45. Antropomorfizm / Anthropomorphism: İnsan olmayan varlıkları, Tanrıları veya nesnelere, özelliklerine kıyasla insana benzeterek tanımlama girişimidir. (Budak, *a.g.e.*, sh. 399; ancak bu makale metnindeki 'antropomorfik Tanrı imajı' kavramı, "Tanrı'nın insan özelliklerine kıyasla insana benzetilerek algılanması", anlamında kullanılmıştır.)

davranışsal yönlerini kapsayan konularda anlaşılması kolay yeterince bulgular elde edilmiştir. Öte yandan bu teori, daha çok operasyonel/işlemsel çalışmayla sınırlı ve diğer anlamlı eğilimlerle birlikte psikolojinin ilgi alanlarına daha uygundur. Bağlanma teorisi, konuyla ilgili yapılacak olan araştırmalara, aynı zamanda hem normatif hem de bireysel farklılık perspektifi de sağlayabilir. Bunun yanı sıra adı geçen teori, din ve dinin, birey yaşamındaki önemine ilişkin ilginç ve önemli sorular için uygun çözüm önerileri ortaya koymaktadır.

Bağlanma teorisinin diğer ilginç bir özelliği de, din hakkındaki çalışmalarda kavramsal bir çerçeve olarak dinsel inanç ve tecrübeler üzerine birçok alternatif teorilerden daha az değer yüklü bir perspektif sunmasıdır. Örneğin, bağlanma teorisi Freud'un değerlendirmeleri gibi kapalı değildir. Freud'un, dinin uzlaşmaya varılan konularıyla ilgili değerlendirmeleri elbette ki basit ve sağlıklı analizlerdir. Oysa Tanrı veya diğer figürler çerçevesinde oluşturulan bir bağlanma perspektifi, diğer kapalı ilişkilerin ve onların psikolojik fonksiyonlarının bağlamı içerisinde kavramlaştırılmıştır. Bu anlamda teori, din psikolojisi için bilimsel açıdan daha az önyargılı bir temel sağlayabilir. Dolayısıyla böyle bir yaklaşımın tartışılabilmesi, psikolojik açıdan din üzerine yapılan araştırmalarla ilgili varolan tabuyu/önyargıyı ortadan kaldırmak için önemli bir adım sağlayabilir.

Bunların yanı sıra bu makalenin ikinci amacı, ileride din psikolojisinde yapılacak çalışmalar için teoriyle ilgili teorik bir çerçeve çizerek, kişisel ilişkiler ve dinsel konular çerçevesinde psikolojinin duygusal ve diğer ana görüşlerinin ifade edildiği alanlarla ilgilenen araştırmacılara rehberlik etmektir. Bu anlamda şayet bağlanma hakkında sağlıklı ve detaylı bilgiler elde edilemezse kişisel ilişkiler, stres ve başa çıkma, benlik saygısı ve yalnızlık gibi konularla dinsel inançlar arasındaki ilişkiyle ilgili tartışmalar devam edecektir. Öte yandan çoğu bireylerde, sosyal destek çerçevesinde Tanrı'ya da kapsayan kişiler arası ilişki ağları eksiktir. Bunun yanı sıra bireylerin Tanrı hakkındaki inançları; a) bağlanma figürlerinin hiyerarşisi b) yedek bağlanma figürleri c) bağlanma figürleri olarak model alınmayan anne-baba imajının oluşum süreci ve d) kapalı ilişkilerin çeşitli tarzlarına ilişkin farklı şartların öne sürülmesi gibi, konuyla ilgili önemli bakış açılarını gözler önüne sürer.

Din Psikolojisi, bugün akademik psikolojinin alt dallarından uzaklaşmış gibi görünebilir. Akademik psikoloji ile din psikolojisi arasındaki böyle bir manzara, her iki bilim dalına da kesinlikle zarar vermez. Kaldı ki *Din Psikolojisi*, psikolojinin diğer alanlarının teorisi ve metotlarından ayrılıp ıssız bir adada tek başına varlığını

sürdüremez. Öte yandan dinin önemine bakıldığında, gerek bizim kültürümüzde gerekse dünya kültürleri çerçevesinde insanların büyük bir kısmı, temelde insan tecrübesinin anlamlı bir yönünü oluşturan dini, dikkate almamaya devam eden akademik psikolojinin dini dışlayıcı bu bakışını/yaklaşımını gereksiz görmektedir. Özetle, bu iki alanda da farklı girişimlerle ortaya konacak çalışmalar, bizim bireyin yaşantısına ilişkin anlayışımızı zenginleştirecektir. Ben, bağlanma teorisinin, dinamik ve karşılıklı bir diyalog içerisinde ele alınıp araştırılması durumunda din psikolojisi ve akademik psikolojiye rehberlik edici bir bakış açısı sunacağı inancındayım.

Bibliyografya

- Ainsworth, M. D. S. (1969). Object relations, dependency, and attachment: A theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969-1025.
- Ainsworth, M. D. S. (1972). Attachment and dependency: A comparison. In J. L. Gewiru (Ed.), *Attachment and dependency* (pp. 97-137). Washington, DC: Winston.
- Ainsworth, M. D. S. (1982). Attachment: Retrospect and prospect. In C. M. Parkes & J. S. Hinde (Eds.), *The place of attachment in human behavior* (pp. 3-30). New York: Basic.
- Ainsworth, M. D. S. (1985). Attachments across the life span. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 792-812.
- Ainsworth, M. D. S. & Blehar, M. C & Waters, E. & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Allport, G. W. (1950). *The individual and his religion*. New York: Macmillan.
- Arend, R. & Gove, R & Sroufe, L. A. (1979). Continuity of individual adaptation from infancy to kindergarten: A predictive study of ego-resiliency and curiosity in preschoolers. *Child Development*, 50, 950-959.
- Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of religion*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Baker, M. & Gorsuch, R. (1982). Trait anxiety and intrinsic-extrinsic religiousness. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 21, 119-122.
- Batson, C. D. & Ventis, W. L. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.
- Benson, P. & Spilka, B. (1973). God image as a function of self-esteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 297-310.
- Benson, P. L. & Williams, D. L. (1982). *Religion on Capitol Hill: Myths and realities*. San Francisco: Harper & Row.
- Bergin, A. E. (1983). Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis. *Professional Psychology: Research and Practice*, 14, 170-184.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. New York: Basic.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger*. New

- York: Basic.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Vol. 3. Loss*. New York: Basic.
- Bretherton, I. (1985). Attachment theory: Retrospect and prospect. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points in attachment theory and research*. Monographs of the Society for Research in Child Development, 50 (1-2, Serial No. 209), 3-35.
- Bretherton, I. (1987). New perspectives on attachment relations: Security, communication, and internal working models. In J. D. Osofsky (Ed.), *Handbook of infant development* (2nd ed., pp. 1061-1100). New York: Wiley.
- Broen, W. E., Jr. (1957). A factor-analytic study of religious attitudes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 54, 176-179.
- Bruder, E. E. (1947). Some considerations of the loss of faith. *Journal of Clinical and Pastoral Work*, 1, 1-10.
- Campos, J. J. & Stenberg, C. (1981). Perception, appraisal, and emotional: The onset of social referencing. In M. E. Lamb & L. R. Sherrod (Eds.), *Infant social cognition: Empirical theoretical considerations* (pp. 273-314). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Caplovitz, D. & Sherrow, F. (1977). *The religious dropouts*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Clark, E. T. (1929). *The psychology of religious awakening*. New York: Macmillan.
- Coe, G. A. (1916). *Psychology of religion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Collins, N. L. & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 644-663.
- Curb, R. & Manahan, N. (Eds.). (1985). *Lesbian nuns: Breaking silence*. Tallahassee, FL: Naiad.
- Darley, J. M. & Batson, C. D. (1973). "From Jerusalem to Jericho": A study of situational and dispositional variables in helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 100-108.
- Deutsch, A. (1975). Observations on a sidewalk ashram. *Archives of General Psychiatry*, 32, 166-175.
- Duke, E. H. (1977). *Meaning in life and acceptance of death in terminally ill patients*. Unpublished doctoral dissertation, Northwestern University, Evanston, IL.
- Entner, P. (1977). *Religious orientation and mental health* (Doctoral dissertation, Rosemead School of Psychology, 1976). *Dissertation Abstracts International*, 38, 1949B.
- Feeney, J. A. & Noller, P. (1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 281-291.
- Flakoll, D. A. (1974, October). *Self esteem, psychological adjustment and images of God*. Paper presented at the meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, Washington, DC.
- Freud, S. (1961). *The future of an illusion*. New York: Norton. (Original work published

1927).

- Galanter, M. (1979). The "Moonies": A psychological study of conversion and membership in a contemporary religious sect. *American Journal of Psychiatry*, 136, 165-170.
- Galanter, M. (1989). *Cults: Faith, healing, and cohesion*. New York: Oxford University Press.
- Gibbs, H. W. & Achterberg-Lawlis, J. (1978). Spiritual values and death anxiety: Implications for counseling with terminal cancer patients. *Journal of Counseling Psychology*, 25, 563-569.
- Godin, A. & Hallez, M. (1965). Parental images and divine paternity. In A. Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 65-96). Chicago: Loyola University Press.
- Gorsuch, R. L. (1968). The conceptualization of God as seen in adjective ratings. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7, 56-64.
- Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 39, 201-221.
- Hall, G. S. (1904). *Adolescence* (Vols. 1 & 2). New York: Appleton.
- Haun, D. L. (1977). Perception of the bereaved, clergy, and funeral directors concerning bereavement. *Dissertation Abstracts International*, 37, 6791A.
- Hazan, C. & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Hazan, C. & Shaver, P. (1990). Love and work: An attachment-theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 270-280.
- Heiler, F. (1932). *Prayer*. New York: Oxford University Press.
- Heller, D. (1986). *The children's God*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hine, V. H. (1969). Pentecostal glossolalia: Toward a functional interpretation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 8, 211-226.
- Hood, R. W., Jr. (1983). Social psychology and fundamentalism. In A. W. Childs & G. B. Melton (Eds.), *Rural psychology* (pp. 169-198). New York: Plenum.
- James, W. (1902). *Varieties of religious experience*. New York: Longmans, Green.
- Johnson, P. E. (1945). *Psychology of religion*. New York: Abingdon-Cokesbury.
- Johnson, P. E. (1959). Conversion. *Pastoral Psychology*, 10, 51-56.
- Jolley, J. C. (1983, April). Self-regarding attitudes and conceptions of deity: A comparative study. Paper presented at the meeting of the Rocky Mountain Psychological Association, Snowbird, UT.
- Kagan, J. (1984). *The nature of the child*. New York: Basic.
- Kahoe, R. D. (1974). Personality and achievement correlates of intrinsic and extrinsic religious orientations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 812-818.
- Kahoe, R. D. & Dunn, R. F. (1975). The fear of death and religious attitudes and behavior.

- Journal for the Scientific Study of Religion, 14, 379-382.
- Kakar, S. (1978). *The inner world: A psycho-analytic study of childhood and society in India* (2nd ed.). Delhi: Oxford University Press.
- Kaufman, G. D. (1981). *The theological imagination: Constructing the concept of God*. Philadelphia: Westminster.
- Kildahl, J. P. (1972). *The psychology of speaking in tongues*. New York: Harper & Row.
- Kirkpatrick, L. A. & Hood, R. W., Jr. (1990). Intrinsic-extrinsic religious orientation: The "boon" or "bane" of contemporary psychology of religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 442-462.
- Kirkpatrick, L. A. & Shaver, P. R. (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 315-334.
- Kirkpatrick, L. A. & Shaver, P. R. (in press). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*.
- Lamb, M. E. (1978). Qualitative aspects of mother- and father -infant attachments. *Infant Behavior and Development*, 7, 265-275.
- Lamb, M. E. & Thompson, R. A. & Gardner, W. & Charnov, E. L. (1985). *Infant-mother attachment: The origins and developmental significance of individual differences in strange situation behavior*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Lambert, W. W. & Triandis, L. M. & Wolf, M. (1959). Some correlates of beliefs in the malevolence and benevolence of supernatural beings: A cross-societal study. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 162-169.
- Lehr, E. & Spilka, B. (1989). Religion in the introductory psychology textbook: A comparison of three decades. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 366-371.
- Levy, M. B. & Davis, K. E. (1988). Lovestyles and attachment styles compared: Their relations to each other and to various relationship characteristics. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 439-471.
- Lieberman, A. F. (1977). Preschoolers' competence with a peer: Influence of attachment and social experience. *Child Development*, 48, 1277-1287.
- Loveland, G. G. (1968). The effects of bereavement on certain religious attitudes. *Sociological Symposium*, 1, 17-27.
- Maccoby, E. E. & Masters, J. C. (1970). Attachment and dependency. In P. H. Mussen (Ed.), *Carmichael's manual of child psychology* (Vol. 2, 3rd ed. pp. 73-157). New York: Wiley.
- Main, M. & Kaplan, N. & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research*. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (1-2, Serial No. 209), 66-104.
- McClain, E. W. (1978). Personality differences between intrinsically religious and

- nonreligious students: A factor analytic study. *Journal of Personality Assessment*, 42, 159-166.
- Minsky, M. (1985). *The society of mind*. New York: Simon & Schuster.
- Moller, H. (1965). Affective mysticism in Western civilization. *Psychoanalytic Review*, 52, 259-274.
- Nelson, M. O. (1971). The concept of God and feelings toward parents. *Journal of Individual psychology*, 27, 46-49.
- Nelson, M. O. & Jones, E. M. (1957). An application of the Q-technique to the study of religious concepts. *Psychological Reports*, 3, 293-297.
- Nicholson, H. C. & Edwards, K. (1979, October). A comparison of four statistical methods for assessing similarity of God concept to parental images. Paper presented at the meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, San Antonio, TX.
- Oates, W. E. (1967). A socio-psychological study of glossolalia. In F. Stagg & E. G. Hinson & W. E. Oates (Eds.), *Glossolalia: Tongue speaking in biblical, historical, and psychological perspective* (pp. 76-99). New York: Abingdon.
- O'Brien, M. E. (1982). Religious faith and adjustment to long-term hemodialysis. *Journal of Religion and Health*, 21, 68-80.
- Pargament, K. I. & Hahn, J. (1986). God and the just world: Causal and coping attributions to God in health situations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25, 193-207.
- Parkes, C. M. (1972). *Bereavement: Studies of grief in adult life*. New York: International Universities Press.
- Plog, S. (1965). UCLA conducts research on glossolalia. *Trinity*, 3, 38-39.
- Pollner, M. (1989). Divine relations, social relations, and well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 30, 92-104.
- Pratt, J. B. (1920). *The religious consciousness*. New York: Macmillan.
- Reed, B. (1978). *The dynamics of religion: Process and movement in Christian churches*. London: Darton, Longman & Todd.
- Richardson, J. T. (1973). Psychological interpretations of glossolalia: A reexamination of research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 199-207.
- Ricks, M. H. (1985). The social transmission of parental behavior: Attachment across generations. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research*. Monographs of the Society for Research in Child Development, 50 (1-2, Serial No. 209), 211-227.
- Rohner, R. P. (1975). *They love me, they love me not*. New Haven, CT: HRAF.
- Ross, M. G. (1950). *Religious beliefs of youth*. New York: Association Press.
- Schleiermacher, F. (1893). *On religion* (J. Oman, Trans.). London: Kegan Paul, Trench & Trubner.
- Shaver, P. & Hazan, C. & Bradshaw, D. (1988). Love as attachment: The integration of three behavioral systems. In R. J. Sternberg & M. Barnes (Eds.), *The anatomy*

- of love (pp. 68-99). New Haven, CT: Yale University Press.
- Shaver, P. & Rubenstein, C. (1980). Childhood attachment experience and adult loneliness. In L. Wheeler (Ed.), *Review of Personality and Social Psychology* (Vol. 1, pp. 42-73). Beverly Hills, CA: Sage.
- Skolnick, A. (1985, November). The ties that bind: Attachment theory and the social psychology of close relationships. Paper presented at the National Council on Family Relations, Pre-Conference, Dallas.
- Spilka, B. (1978). The current stage of the psychology of religion. *Bulletin of the Council for the Study of Religion*, 9, 96-99.
- Spilka, B. & Addison, J. & Rosensohn, M. (1975). Parents, self, and God: A test of competing individual-religion relationships. *Review of Religious Research*, 16, 154-165.
- Spilka, B. & Armatas, P. & Nussbaum, J. (1964). The concept of God: A factor-analytic approach. *Review of Religious Research*, 6, 28-36.
- Spilka, B. & Hood, R. W., Jr. & Gorsuch, R. L. (1985). *The psychology of religion: An empirical approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Spilka, B. & Shaver, P. & Kirkpatrick, L. A. (1985). A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24, 1-20.
- Sroufe, L. A. (1983). Infant-caregiver attachment and patterns of adaptation in preschool: The roots of maladaptation and competence. In M. Perlmutter (Ed.), *Minnesota Symposium in Child Psychology* (Vol. 16, pp. 41-81). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Sroufe, L. A. (1986). Appraisal: Bowlby's contribution to psychoanalytic theory and developmental psychology; attachment; separation; loss. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 27, 841-849.
- Sroufe, L. A. & Fleeson, J. (1986). Attachment and the construction of relationships. In W. W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development* (pp. 51-71). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Sroufe, L. A. & Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development*, 48, 1184-1199.
- Starbuck, E. D. (1899). *The psychology of religion*. New York: Scribner's.
- Stouffer, S. A., et al. 1949). *The American soldier: II. Combat and its aftermath*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Strickland, B. R. & Shaffer, S. (1971). I-E, I-E and F. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10, 366-369.
- Strickland, F. L. (1924). *Psychology of religious experience*. New York: Abingdon.
- Strunk, O. (1959). Perceived relationships between parental and deity concepts. *Psychological Newsletter*, 10, 222-226.
- Tamayo, A. & Desjardins, L. (1976). Belief systems and conceptual images of parents and God. *Journal of Psychology*, 92, 131-140.
- Thouless, R. H. (1923). *An introduction to the psychology of religion*. New York:

- Macmillan.
- Ullman, C. (1989). *The transformed self: The psychology of religious conversion*. New York: Plenum.
- Vivier, L. (1960). *Glossolalia*. Unpublished doctoral dissertation, University of Witwatersrand, Department of Psychiatry and Mental Hygiene.
- Waters, E., Wippman, J. & Sroufe, L. A. (1979). Attachment, positive affect, and competence in the peer group: Two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821-829.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Weiss, R. S. (1982). Attachment in adult life. In C. M. Parkes & J. S. Hinde (Eds.), *The place of attachment in human behavior* (pp. 171-184) New York: Basic.
- Weiss, R. S. (1986). Continuities and transformations in social relationships from childhood to adulthood. In W. W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development* (pp. 95-110). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Wobbermin, G. (1933). *The nature of religion*. New York: Crowell.
- Wood, W. W. (1965). *Culture and personality aspects of the Pentecostal Holiness religion*. The Hague: Mouton.
- Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York: Wiley.